

„Most taposnak rajtam”

Az újraírások poétikája egy bibliai zsoltártól Thienemann verséig

„A kézirat írója a hagyományt akarja ápolni ép úgy, mint a szóhagyományt megőrző és átszármaztató előadó. Hagyományos tárgyat tárgyal, hagyományos rímmel rímel, újból leírja azt, amit már előtte leírtak, mert a hagyomány hűséges reprodukciója emeli a szerző érdemét, az eredetiség pedig lerontja. Augustinus szavával a kéziratot irodalom mind-egyik szerző személye mondhatná: »Quod credunt, credo; quod tenent, teneo; quod prædicant, prædico.« Az írás nem a szerző egyszeri egyéni mivoltát fejezi ki, hanem közös épületes munka, mint a középkor legnagyobb műalkotásai: monumentális templomépítkezései lényegük szerint névtelenek közös alkotásai, mégha véletlenül fenn is maradt egy-két köfaragó személyneve.”

(Thienemann Tivadar: *Irodalomtörténeti alapfogalmak*.
Danubia Könyvnyomda, Pécs, 1931. 112.)

Thienemann Tivadar életművének ismerőit meglepheti a szokatlan felvetés, hogy a tudós valaha is bármiféle költeményt írt volna. Pedig azt állítom, hogy legalább egyet biztosan írt, sőt hogy e néhány rövid sorral a magyar költészet egyik halhatatlan alkotását hozta létre, amely helyet érdemel (s remélem, kap) a *Hét évszázad magyar versei* új kiadásában. Alighanem ő maga is csodálkozna becsvágyó tételemen, ugyanis nem kevesebbet szeretnék bizonyítani, mint hogy amit késő öregkorában csak hevenyészett fordításnak szánt egy épp eszébe jutott, szerinte megmosolyogtatóan naiv középkori szösszenetből, az saját költői művének tekinthető, és egész munkásságának díszére válik, mert olyan szuverén módon írja újra évszázadok, sőt évezredek öröklődő hagyományát az ószövetségi zsoltártól Augustinus kommentárján át egy Szent Gallen-i

tudós barát magyarázatos fordításáig, hogy megrendítő szövege végül tökéletesen beilleszthető a magyar költészet létértelmező négy sorosainak legszebb vonulatába.

Ennek megvizsgálásához elfogulatlanul szembe kell néznünk egy sor zavarba ejtő kérdéssel. Kezdve a legfurcsábbal, melyet valaha csak gúnyos szónoki kérdésként hallottam, de ideje lenne komolyan venni: írhat-e bárki költeményt, s főleg remekművet, tudtán kívül és mintegy véletlenül? Azután: eléggé számolunk-e azzal, hogy még kitől vagy kiktől *is* származik a költemény, amelyet egy szerző nevével jegyzünk? Esetünkben beszélhetünk-e, illetve milyen értelemben beszélhetünk (mint tanulmányom alcímében) *Thienemann* verséről, azaz mennyire jogos ez a mégoly ártatlannak látszó nyelvtani birtokviszony, és egyáltalán mit jelent? *Kié* ez a kis vers tulajdonképpen, illetve általánosítva, ki írja (bármikor) a (bármelyik) verset, ki mindenki írt (rajta, belőle) valamit előzőleg, s mióta írták már, mielőtt valaki (azt hiszi, hogy) írni kezd? Milyen veszteség árán szoktunk ezektől öntudatlanul elvonatkoztatni, valahányszor egy régi hagyomány (költői vagy bármiféle) szöveges újraírását csupán egy-egy szerzőként kiemelt személynek próbáljuk tulajdonítani? Ugyanakkor vajon mennyivel kevésbé szűkítenénk, ha az újraírásban nem látnánk többet, mint az átvett örökség változatlan továbbadását, bármiféle egyedi és egyszeri vonás nélkül, ahogy főntebb a Thienemanntól mottóként idézett jellemzés sugallja, miközben épp Augustinus hitvallására vezet vissza a hagyomány változtatás nélküli továbbításának eszményét és az „átszármaztató” alkotásmód középkori modelljének közös, névtelen, egyén fölötti jellegét? Vajon maga Augustinus valóban ugyanazt adta tovább, amit a *Bibliából* átvett, majd tőle egy középkori szerző szintén ugyanúgy közvetítette, s végül mi történt, amikor az utóbbi szövegét Thienemann pusztán le akarta fordítani kortársai számára? Vagyis a fenti mottó egyáltalán nem arra való, hogy kritikátlanul elfogadjuk válaszként, s az egykori és újabb kérdéseket végleg betemesse; épp ellenkezőleg, problémafelvetésként szolgál, hogy magabiztos állításait rendre megkérdőjelezve visszaáshassunk az újraírás gyakorlatának ősi alapjaihoz, e vers hosszú keletkezéstörténetének épen maradt leleteit az irodalomtudomány eszközeivel igyekezzünk megtisztogatni és ezáltal létrejöttük poétikáját megismerni.¹

1 E régészeti metaforával Török Lászlónak, az Ókortudományi Társaság előző elnökének szeretnék köszönetet mondani, aki meghívott e téma előadására (2014. május 30.), útbaigazított a szöveglátogatás hajdani ábrázolásaihoz, majd inspiráló kommentárjaival végig segítette munkámat.

„Eszembe jut egy ófelnémet versike”:
hogyan születik alkalmi fordításból önálló költemény?

Megfigyelhető, hogy az agg tudósna kétyszer is akkor jut eszébe a közép-kori német szöveg, amikor szabad képzettársításai folyamára bízta magát. A West-Roxburyben élő emigráns mindkétszer, előbb 85, majd 91 esztendősen, életműve otthoni megítélésére gondolva keres megkönnyebbülést az önkéntelenül felidéződő sorok magára alkalmazott üzenetében. Igaz, egykori kedves barátjának, Szerb Antalnak özvegyével levelezve mindig a régi ismeretség meghatott hangján szólnak egymáshoz („Édes Klári”, „Drága Klári”, „Klárrikám”, illetve „Drága Tini”, „Drága Tini + Vera”), s Thienemann ilyenkor egyébként is örömmel átengedi magát a fesztelen tudatáramlásnak: „megint rajta kapom magam, hogy »free-association«-ba merülök, de ha Hozzád szólok, szeretem leírni, ami pont eszembe jut.”² Talán azért is, mert valaha a régi baráttal ugyanilyen önfeledten csevegett. Miután 1975-ben megkapta a Szerbről megjelent monográfiát, május 1-jén kelt válaszlevelében erre utalva szabadkozik Poszler Györgynek. „Bocsáss meg, hogy sokat írtam, de valahogy az volt az érzésem, hogy Sz. A.-hoz szólok, őszintén, közvetlenül, minden fenntartás nélkül, ahogy beszélgetni szoktunk.”³ De a Szerb Klárának október 20-án írt levelében más is készíthette arra, hogy az otthonról kapott híreket gondolatainak szabadjára engedésével kommentálja: nyugtalanító fejleményeket kellett ellensúlyoznia. Miután ugyanis a Poszler Györgyhöz írott májusi levelét az *Irodalomtörténet* azonnal, már tavaszi számában közölte, s egyes körökben nagy vihart keltettek a Horváth Jánost és az egykori Eötvös Collegiumot bíráló részei, Szerbné augusztusban figyelmeztette: „Gyergyai már feni a tollát, hogy megvédje ellenedben Horváth Jánost!”⁴ A betegségéből lábadozó Thienemann szeptemberben még kurtán azzal hárította el a témát, hogy ő maga már nem a régi, mert elveszítette életerejét (Musset *Tristesse*-ét idézve: „J’ai perdu ma force et ma vie”),⁵ majd október 20-án érdemben visszatért rá („Felőlem [Gyergyai] írhat akármit Horváthról, a collegiumról, akár rólam, a róla való jó véleményemen nem tud változtatni”), s ekkor mintegy képzettársításul idéz három sort, idézőjelek és központozás

2 Thienemann Tivadar Szerb Antalnéhoz, 1978. november 20., OSZK Kézirattár, Fond 152/8.

3 Thienemann Tivadar Poszler Györgyhöz, 1975. május 1, Poszler György, Thienemann Tivadar levele, It, 57 (1975): 2. 475. A levél bővebb eredetijének fénymásolatát Poszler György bocsátotta rendelkezésemre; ezúton is megköszöném neki, ha még tehetném.

4 Szerb Antalné Thienemann Tivadarhoz, 1975. augusztus 21., OSZK Kézirattár, Fond 152/8.

5 Thienemann Tivadar Szerb Antalnéhoz, 1975. szeptember 23., OSZK Kézirattár, Fond 152/8.

nélkül, de a kézzel írott levélben a sor szélénél beljebb kezdve, címtelenül, de nyilvánvalóan versformaként elrendezve:

Szőlőfürt voltam
Most taposnak rajtam
Bor leszek ha meghaltam

Mivel ezután a levélnek már csak záróformulája következik („Ölel / Th”),⁶ a titokzatosan felbukkanó három sor megértését semmiféle magyarázat nem segítette, Szerbné pedig Thienemann előző leveleiből sem sejtette, hogy itt egy középkori német szöveg (korábban készített vagy ide rögtönzött) magyar fordítását fogja olvasni. Így e soroknak egyelőre csak közvetlenül szövegkörnyezeti jelentése lehetett kihámozható: azért nem bánom, hogyan támadnak otthon, mert olyan ez, mint amikor a szőlőt tapossák, mielőtt bor lesz belőle.

Mint minden szövegkörnyezet, ez is azonnal a maga céljaihoz igazította, ami belékerült, új határt szabva lehetséges értelmezéseinek. Az eredetközlés hiánya és az idézőjelek elmaradása lehetővé tette az egyes szám első személyű idézet varratmentes beszövését az addig is egyes szám első személyű levélben, ezáltal a három sor állításainak teljesen azonosuló kisajátítását, de ezáltal jelentésüknek visszametszve meg is kellett maradnia az otthonhagyott művek sorsát szemléltető metafora funkciójának keretei közt. Ennélfogva a halál utáni borrá levés is legfőljebb csak e művek jövőbeli elismerésének evilági reményét sugallhatta, s kevésbé utalhatott vigaszul a bibliai motívumaiban rejlő transzcendenciára. Az itteni levél kontextusába zártan a megtaposott szőlőből borrá levés egyáltalán nem vagy csak alig jelenthetett többet Thienemann számára, mint azok az alkalmi hasonlatok vagy metaforák, amelyekkel ekkoriban próbálta szemléltetni, és (önmagának is) bizonygatni érzelmi eltávolodását, sőt végleges tudati elszakadását saját hajdani énjétől és otthon hagyott életétől. Ahogy például 1975 május 1-jén, 85. születésnapján kelt levelében a rovarvilágból vett hasonlattal fejezte ki ugyanezt Poszler Györgynek: „De meg kell vallanom, hogy már oly messze kerültem saját multamtól, hogy elismerés vagy kritika hidegen hagy. Annyi közöm van hozzá, mint a lepkének a levetett hernyóhoz.”⁷ Vagy ahogy néhány évvel később, 1979-ben egy irodalmias hasonlattal Lengyel Bélának ír: „Otthon hagyott árnyékkal mi történik, ahhoz már nincs közöm,

6 Thienemann Tivadar Szerb Antalnéhoz, 1975. október 20., OSZK Kézirattár, Fond 152/8.

7 Thienemann Tivadar Poszler Györgyhöz, 1975. május 1., Poszler György, Thienemann Tivadar levele, *It*, 57 (1975):2. 469.

mint nincs köze annak, aki már túl van az életen.”⁸ A lepkehasonlat annyira magától értetődő, hogy nem igényelt kommentárt; a jelöletlen irodalmi utalásként használt árnyékmetaforát Adalbert von Chamisso novellájából vette;⁹ a Szerbnének küldött levél kommentálatlan szőlőmetaforája évezredek kultúrájának ősi képzeteire és szakrális jelképeire utalt, amellet már versként tagolt és rímes formája is elárulhatta, hogy *valahonnan* származik. A levelezésben nem maradt nyoma, hogy a címzett felfigyelt volna az utalás különös többletére vagy eltűnődött volna a vendégszöveg eredetén; ezután az idézet évekre eltűnt Thienemann írásaiból.

Mikor legközelebb felbukkan, 1981. november 8-án, nagyobb nyilvánosság előtt kap szerepet Thienemann „...nem lelé honját a hazában” című előadásában, amelyet a Boston környéki magyar értelmiség Harvard Körének tartott. Az immár évtizedek óta pszichológusként is kutató tudós itteni lebilincselő eszmefuttatása lélektani szempontból tekintett a magát és hallgatóságát közös sorsként összekötő emigráns-létre. Pszichoanalitikai módszerű, többek között egy saját emigrációs álmát is feltáró előadása stílszerűen rábízta magát a „free association” spontán rögtönzésű, képzetársításokra hagyatkozó beszédmódjára, mégpedig az összejövétel egykori házigazdája (Koncz Lajos és felesége, Judith) tanúsága szerint bármiféle írott szöveg, vázlat vagy akár csak jegyzetcedula nélkül, saját bevallása szerint azért, hogy a szabad beszéd folyamat kényszere előbb-utóbb elvezesse legbenső problémáinak kimondásához.¹⁰ Előadása legelején, amikor köszönetet mond az est szervezőjének, a vele barátként és orvosként egyaránt törődő Koncz Lajosnak, a maga jelen- és jövőbeli állapotát említve rezignált megjegyzést fűz egykori művei várható magyarországi sorsához. „Hát, ami azt a jövőt illeti, megvallom, nincsenek nagy illuzióim. Én már otthon egy rég letűnt generációhoz tartozónak számítok és látom, mit csináltak velem. [...] Ha optimista volnék, talán másképp gondolkoznék.” Ez a lemondó és eltávolító vallomás, hasonlóan a Szerbnének írt levél megfelelő helyéhez, megint kiváltja belőle ugyanazt az asszociációt, de ezúttal valamit már elárulva a szöveg eredetéről: „Eszembe jut egy ófelnémet versike, amit egy bencés barát írt a Szt. Gallen-i kódex margójára, a IX. században”. Ekkor az emlékezetében felbukkanó néhány

8 Thienemann Tivadar Lengyel Bélához, 1979. augusztus 16., Lengyel Béla: Thienemann Tivadar levelei az emigrációból: Születésének századik évfordulójára. *Nagyvilág*, 35 (1990): 9. 1409.

9 Thienemann Tivadar: „...nem lelé honját a hazában”: Előadás a Harvard Körben, 1981. november 8. In: Thienemann Tivadar: *Az utókor címére: Thienemann Tivadar hátrahagyott életrajzi feljegyzései*. Sajtó alá rendezte Koncz Lajos, a bevezetőt írta Dávidházi Péter, jegyzetek: Erőss Zsolt. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs, 2010. 21.

10 Thienemann T.: *Az utókor címére* i. m. 18–19, 21.

Első pillantásra szembeötlő, hogy ami az előadó szerint „ófelnémet versike”, az nyelvét tekintve csak nagyrészt ófelnémet, egészében kétnyelvű, hiszen szövegébe itt-ott latin szavak keverednek, mégpedig egy korábbi latin szövegből, amelyet az ófelnémet magyarázni hivatott. Lelőhelyének megnevezése túl általános, konkrétumaiban pedig félrevezető: e nyúlfarknyi szöveg nem egyszerűen „a” Szent Gallen-i kódexben, hanem a 21. számúban keresendő, s nem a *margóján*, még csak nem is egy máshogyan elkülönülő (például sorok közti) bejegyzésként találhat rá a szemünk, hanem ez a kódex eredeti szövegének, az ószövetségi zsolttárok magyarázatának része, nevezetesen az itt 55. számú zsolttár értelmezésében fordul elő. Ez a különbség nem csupán e sorok helyét, hanem műfaját is illeti, s kizárja, hogy e néhány sor olyan volna, mint a kódexek margójára írt egykorú vagy utólagos széljegyzetek, azaz merőben személyes megnyilatkozás, afféle szösszenet, mely a jegyzet írójának pillanatnyi hangulatát vagy akár általános életszemléletét, de mindenképp az ő személyes közlendőjét akarná kifejezni. Sajátos közvetítő műfajából adódóan nehéz megmondani, hogy ez egy zsolttárfordítás értelmező kommentárja vagy egy zsolttár értelmező kommentárjának fordítása, mert lényegileg mindkettő egyszerre, de annyi bizonyos, hogy a főszöveg része és annak műfajában íródott. Thienemann magyar változata már csakugyan rímelt, és minden szempontból versnek tekinthető, de eredetijét „versiké”-nek, azaz kis versnek feltehetőleg azért nevezhette, s azért hihette önálló bejegyzésnek, mert mindhárom tagmondata végén azonos szó állt, ami idézetként kiemelve és kontextusának műfajától eltekintve utólag rím hatását kelthette. Megírásának idejét Thienemann a 9. századra teszi, de nem is lehetne előbbi a 10. századnál, mert e zsolttármagyarázat szerzője annál korábban még nem élt. (Mivel ráadásul e mű jóval későbbi másolatban, egy 11. századi kódexben maradt fenn, e kódex margójára 9. századi szerzetes végképp nem írhatta volna sorait.) Bármennyire igaz, még az is megtévesztő, hogy „egy bencés barát” írta, mert nem egy a sok közül, hanem maga a Notker III, illetve Notker Labeo (Notker a Nagyajkú) vagy Notker Teutonicus (Notker der Deutsche, Notker a német) néven ismert jelentős szerző, aki kb. 950-ben született a kelet-svájci Thurgau kantonban, és 1022. június 29-én a pestis következtében halt meg a Sankt Gallen-i kolostorban, amelynek iskoláját vezette.

Azonosítását ugyanaz a körülmény akadályozta, amely feltehetőleg Thienemannt is megtévesztette: a 9. században Notker néven már élt és dolgozott Sankt Gallenben egy másik nevezetes „bencés barát” is, Notker I, azaz Notker Balbulus, vagyis Notker a hebegő, aki 840 körül született és 912. április 6-án hunyt el, szintén fontos műveket hagyva hátra, köztük *Liber hymnorum* címen szekvenciáit, egy levélformulák mintadarajaiból álló könyvet, Szent Gallus

életrajzát, s a *Gesta Caroli Magni* címen ismert történeteket Nagy Károlyról. Thienemann könnyen összetéveszthette a két Notker rég nem látott adatait egy más témájú előadás épp csak felötlő képzettársítása hevében, de hogy egyikük szövegének idézésekor egyáltalán nem igyekezett szerzőt megnevezni, az összefügghetett azzal a meggyőződéssel, mely szerint a kéziratok művek szerzői a középkorban *lényegileg* névtelenek, ahogy a középkor legnagyobb alkotásai, a katedrálisok „lényegük szerint névtelenek közös alkotásai, mégha véletlenül fenn is maradt egy-két kőfaragó személyneve.”¹⁴ A merész hasonlat teherbírását mindkét Notker életműve alaposan próbára tenné, s Notker Teutonicus műveinek már pusztán áttekintése kételyt ébreszthet: az összes bibliai zsoltár Augustinust követő magyarázatának elkészítésével és más jelentős munkáival, köztük Arisztotelész, Boethius, Cato, Vergilius, Terentius műveinek fordításával jellegzetes alkotóként járult hozzá az ófeltnemet kultúrához. Nevéhez fűződik még egy nagy horderejű helyesírási reform is, mely az írásmódot a kiejtéshez igazította, s hatása a 9. századból fennmaradt Szent Gallen-i kódexben is megmutatkozik. Fogas kérdés, hogy mennyire maradhatott észrevétlen Notker Teutonicus egyénisége e hatalmas életművében, vagy akár ha mindebből csak néhány sornyi szöveget vizsgálunk meg, például épp a Thienemann előadásában szerzői név nélkül, „egy ófeltnemet versike”-ként, „egy bencés barát” margináliájaként felidézett sorokat, s hogy amit kifejeznek, az csakugyan eltörli az ő „egyszeri egyéni mivoltát,” s így lényegileg névtelen alkotásnak tekinthető.

Nem tudni, Thienemann mióta őrizgette emlékezetében Notker Teutonicus e sorait, de már a század első évtizede végén alapos germanisztikai stúdiumokba fogott, s az 1910-es évek elején összehasonlító nyelvészeti és nyelvtörténeti dolgozatokat közölt, így feltehetőleg már jóval az *Irodalomtörténeti alapfogalmak* előtt ismerkedni kezdett életművével. E könyve írásakor minden bizonnyal ismerte mindkét Notkert, bár itt név szerint csak egyiküket említi, s feltehetőleg Teutonicusra gondol: azt állítja, többek között „pl. Otfrid vagy Notker” megerősítő híradására utalva, hogy amikor a latin betűket használni kezdték az addig íratlan vulgáris nyelv leírására, az eredmény „a latin nyelvhez szokott szemre komikusan hatott”.¹⁵ Bár a legkorábbi Notker, azaz Balbulus 9. századi volt, mint Ottfried von Weissenburg, s így e nyelvtörténeti stádiumról hasonló tapasztalatuk lehetett, valószínűbb, hogy e jelenségre inkább Notker Teutonicus figyelt fel,

14 Thienemann Tivadar: *Irodalomtörténeti alapfogalmak*. Danubia Könyvnyomda, Pécs, 1931, [Minnerva-könyvtár XXV.] reprint kiadás. Szerk. Tüskés Tibor. Baranya Megyei Könyvtár, Pécs, 1985. 112.

15 Thienemann T.: *Irodalomtörténeti alapfogalmak* i. m. 81.

aki helyesírási reformján dolgozva és a kolostor tanáráként hivatásszerűen foglalkozott a latin betűk és az ófelnémet szavak kapcsolatával, sőt kommentáló fordításait írva a latin betűk köntösében nála közvetlenül egymás mellé keveredtek latin és ófelnémet szavak, így őt érzékenyen érinthette, hogy magasztos tárgyát az íráskép egyesek szemében talán komikussá teszi. Ami az idézett sorok közvetlen forrását, Notker Teutonicus zsolttárkommentárját illeti, ezt Thienemann már pályája elején olvashatta, akár Heinrich Hattemer 1844–1849-ben kiadott középkori nyelvelmélei közt (*Denkmahle des Mittelalters: Sanct Gallens alteutsche Sprachschaezte*) vagy Paul Piper 1882–1883-ban megjelent gyűjteményében (*Die Schriften Notkers und seiner Schule*), esetleg később (is), már Amerikában, Edward H. Sehr 1952–1954–1955-ös kiadásában (*Der Psalter [...] nebst Cantica und catechetischen Stücken*) a Sehr és Starck szerkesztette *Die Werke Notkers des Deutschen* sorozat részeként. (Mivel a Harvard Körnek tartott előadásra 1981-ben az év vége felé, november 8-án került sor, elvileg már láthatta volna az utóbbi sorozat bővebb, új kiadásának frissen megjelent kilencedik kötetét is, amelyben az 51–100. zsolttár magyarázata szerepel, de ez valószínűtlen, hiszen egyrészt későbbi, mint az 1975-ös levéلبeli idézet, másrészt ha ezt vagy akár az 1979-ben megjelent előző kötetet, az első 50 zsolttár magyarázatát közvetlenül előadása előtt kézbe vette volna, aligha téved egy évszázadot a datálásban.) Hajdan budapesti, lipcsei és berlini egyetemi tanulmányai során egyaránt találkozhatott a szöveggel, hisz például másodévesen, lipcsei tanéve elején a dékán megmutatta neki a teológiai könyvtárnak azt a szobáját, amely *Die patristische Bibliothek von Ferdinand Thienemann* címet viselte nagyapja hagyatékaként,¹⁶ és patrisztikai gyűjtőköre Augustinus saját elmaradhatatlan művei mellett feltehetőleg azok fontosabb német nyelvű feldolgozásait is magába foglalta. Jóllehet a Harvard Körnek tartott előadás gondolatmenetében nem volt szükség arra utalni, hogy a „bencés barát” műve Augustinusét követte, szinte elképzelhetetlen, hogy Thienemann ezzel ne lett volna tisztában, hiszen ez a notkeri zsolttármagyarázat ismeretével együtt járt, s már az *Irodalomtörténeti alapfogalmak*, majd az évtizedekkel későbbi *The Interpretation of Language* többször idézte Augustinust. Mivel kései művében nemegyszer olyan szavakon, szövegrészleteken és problémákon gondolkodik, amelyek más szempontból már egy bő félévszázaddal korábban is foglalkoztatták, valószínűleg az 1975-ben és 1981-ben idézett Notker-sorok is régről visszhangzottak benne. Csak el kellett jönnie az időnek, közel a halálhoz, mikor a neki szóló üzenetet már kihallhatta belőlük.

16 Thienemann T.: Szellemtörténeti önismeret. In: Thienemann T.: *Az utókor címére* i. m. 78.

Összehasonlításként tegyük egymás mellé négy szöveget: Notker Teutonicusét (a könnyebb olvashatóságért nem betűhíven), ennek nyersfordítását, majd Thienemann első, levélben fennmaradt, máig kiadatlan, sajátkezű kéziratosa változatát (K1), végül a második, 1981-ben saját maga által felolvasott és hangszalagon megőrzött változat 2010-ben megjelent nyomtatott átiratát (M1), hogy lássuk, milyen (egyelőre csak közvetlen) szöveghagyományból kiemelve avathatjuk Thienemann fordításnak szánt sorait önálló költeménnyé. Az összehasonlítás kedvéért itt én is három sorba tördelem Notker folyó prózában írott mondatát, ugyanakkor semmit nem változtatok a Thienemann sajátkezű leírásában fennmaradt háromsoros első változaton, és meghagyom a második változat első nyomtatott megjelenésének négysoros tördelését, egyelőre központosásával együtt.

Notker szövege

Uva was ih.
ketréttot ward ih.
vinum wirdo ih.

Nyersfordítása

Uva voltam én,
taposva lettem én,
vinum leszek én.

Thieneman K1

Szölőfürt voltam
Most taposnak rajtam
Bor leszek ha meghaltam

Thienemann M1

Szölőfürt voltam,
Most taposnak rajtam.
De bor leszek,
Ha meghaltam.

M1 itteni nyomtatott formája kellő megfontolás után azért is módosítható, mert nem Thienemanntól való. Hangszalagon maradt fenn, így ha az *ultima manus* kifejezést szó szerint vesszük, akkor annak a korábbi K1 felel meg, hiszen az őrző a szerző *kezeitől* származó utolsó stádiumot, ellenben M1 legfeljebb a *szájának* utolsó szövegváltozata, ezért egyes formai részletkérdések eldöntésére eleve csak korlátozottan alkalmas. Az előadás egészét hangszalagról Koncz Lajos jegyezte le és rendezte sajtó alá, tehát tőle származik M1 teljes központosítása és négy sorba tördelése. Mivel ő valószínűleg nem ismerte Notker eredeti szövegét, s láthatólag nem tekintette irányadónak K1-et, amelyet Thienemann sor eleji (és mondat eleji) nagybetűkkel, de teljesen központosítás nélkül írt végig, sajtó alá rendezéskor szabadon, a maga értelmi elképzelése szerint alakította ki a megjelent változat központosítását. Így jöhetett létre M1 első sorvégi vesz-

szője és a második sor végére tett pont, s általuk az egész szöveg két mondatra bontása, ami eltér mind Notker szövegének, mind K1-nek hármas tagolásától. Ami a tördelést illeti, a hagyaték gondozójaként Koncz Lajos ismerhette a Szerb Klárához szóló levél háromsoros változatát, tehát vagy nem emlékezett rá, vagy attól szándékosan eltérve írta négy sorba a sajtó alá rendezett szöveget, sok szempontból kítűnő érzékkel, bár a hangfelvételen Thienemann nem tart vesszőnyi szünetet a „leszek” után, vagyis nincs kizárva, hogy ő maga itt is három sorba írta volna.

Mindezt figyelembe véve, és a szöveg sok évszázados előtörténetével összhangban teszek kísérletet egy új változat (M2) kialakítására. Bár K1 Thienemanntól származó háromsoros tördelése Notker mondatainak folyó szövegben is érvényesülő tagolásához igazodott, több okból inkább meghagyom Koncz Lajos négy soros tördelését. Egyrészt mert M1 harmadik sorában a „De” beiktatása K1-hez képest mindenképpen új ritmikai hangsúlyeloszlást teremt, ami a harmadik és negyedik sort így két egyenlő szótagszámú egységgé formálja, s a köztük létrejövő értelmi és mondattani cezúra mintegy természetesen kínálja két sorra bontásukat, következetesen végigvive az egy-egy igei állítmány köré szerveződő kijelentések külön sorokba tagozódását, s a központosztól függetlenül is sugallva a versszak egészének *aaxa* rímképletű négy soros formáját. Szintén a négy soros elrendezés mellett szól, hogy Thienemann versének témája is a magyar költészet létértelmező négy sorosainak hagyományába illeszkedik. Ugyanakkor azonban Notker pontokkal (a kódexben hol vesszőként, hol pontként szolgáló *felemelt* pontokkal) három részre tagolt egyetlen mondatához és K1 egyöntetűen központosztalan három sorához igazodva a négy soros változatban is visszaállítom a hármas tagolást, mégpedig (múlt, jelen és jövő drámai különbözősége miatt) három önálló mondat által nyomatékosítva. Ezért K1 központosztás nélküli sejtelmessége helyett, amelynek megvolt a maga szépsége, szükség lesz központosztásra, hiszen csak ezáltal lehet érzékeltetni, hogy a négy sor három mondat. Ennek érdekében az első sor végére M1 vesszője helyett pontot teszek, majd a harmadik mondat közepén a vessző utáni sorkezdő „ha” szót kis kezdőbetűvel írom, hogy a harmadik és negyedik sor mondattani összetartozása szembeötlőbb legyen. (Mivel Thienemann e változata 1981-ből származik, s ekkor már a magyar költészetben nem dívott, hogy a sorkezdő szót akkor is nagy kezdőbetűvel írják, ha egy mondaton belül foglal helyet, nem látnám itt értelmét a Koncz Lajostól származó nagybetű megőrzésének.) Mindamelllett az új változat nagyobb horderejű újdonságokat is kínál:

Thienemann Tivadar

Ófelnémet versike

Szőlőfürt voltam.
Most taposnak rajtam.
De bor leszek,
ha meghaltam.

Mindenek előtt: a szöveg státuszára nézvést perdöntő fejlemény, hogy Thienemann eddig hallgatólagosan is csak fordítóként odaértett nevét a vers *főlé* írom, azaz Thienemannt e sorok *szerezőjeként* nevezem meg, nem pedig fordítóként a vers alá írva. Ezáltal szövegét az ő saját *művének* minősítem; vagyis amit ő fordításnak szánt és hitt, annak önálló költeményi státuszt adok, az átminősítés minden irodalomelméleti és poétikai implikációját vállalva. Sok mindent von maga után mind a szerző, mind a műalkotás fogalmának értelmezésében, ha Thienemann neve kerül (bármilyen megszorítás nélkül, azaz teljes jogúan) a szerzőé helyére, nem pedig Notkeré, noha a magyar szövegnek mintegy háromnegyede, négy sorából az első három közvetlenül Notker latin-ófelnémet szövegére vezethető vissza, és gyakorlatilag akár fordításának volna tekinthető, sőt Notkeré is hasonló arányban igazodik egy korábbi szöveghez, az meg egy még korábbihoz. Nyilvánvaló, hogy ilyen körülmények között a Thienemannhoz rendelt szerzőség fogalmilag nem épülhet elsődlegesen a költésre mint *invencióra* (kitalálásra), de ugyanígy nem épülhetne arra, ha elődei bármelyikéhez (Notkerhez, Augustinushoz, sőt akár a zoltárszerzőhöz) rendelnék. A szerző feladatát itt mindenképp az újraírás poétikáján belül kell meghatározni, azaz mint egy adott szöveghagyomány átírását, s ebben az átírat másnyelvűsége, azaz fordításjellege csak másodlagos körülmény. Thienemann azt hitte, hogy az általa alapul vett szöveget már Notker is versikének szánta, de ma már tudjuk, hogy sem Notker, sem előtte Augustinus nem annak szánta a magáét. Mindkettőjük szövege egy-egy nagyobb exegetikai mű részének készült, ettől azonban ők nem kevésbé voltak (átírói értelemben) szerzők, mint Thienemann, s mindannyian hozzá is tesznek ahhoz, amit kaptak, vagyis *továbbírják*, bár nem önálló műként s nem versként. Közülük elsőként Thienemann emeli ki a szöveget kontextusából, ő avatja önálló költeménnyé, s már csak ezáltal is szerzői aktust hajt végre. Ugyanakkor nem mellékes, hogy Thienemann

névének magyar változatát írom a szerző helyére, mégpedig ugyanabban a formában, ahogy valaha magyar műveit jegyezte, tehát nem Thass-Thienemann Tivadar néven, ahogy a háború után itthon politikai okokból egy összeírásban szerepelt,¹⁷ és nem Theodore Thass-Thienemann néven, ahogy később Amerikában kiadott angol nyelvű könyvét és több más kisebb publikációját jegyezte. Így a hazai tudományosságban jól ismert nevű magyar szerző, az *Irodalomtörténeti alapfogalmak* című klasszikus mű írója lesz annak a versnek a költője, amely (reményeim szerint) bevonulhat a magyar költészet reprezentatív antológiájába, s a névazonosság felhívhatja a figyelmet tudományos elveinek és költői alkotásmódjának viszonyára, hasonlóságaival és különbségeivel együtt.

Szintén fontos újdonság, hogy az eddig címtelen szöveg itt címet kap. Persze csak utólagos beavatkozás által kaphat, azaz én adom neki, de nem teljesen szabadon (azaz önkényesen) választva, hanem a már megnevezett szerzőtől véve. Hiszen maga Thienemann nevezte így a szöveget, ha nem is címnek szánta: „Eszembe jut egy ófelnémet versike [...]”¹⁸ Bár az „ófelnémet” jelző nem tud igazságot szolgáltatni az eredetiben szórványosan előfordult latin szavaknak, a magyar mű címének részeként felvillant valamit a szöveg közvetlen forrásából és annak nyelvtörténeti idejéből, egy stádiumot jelezve keletkezéstörténetéből. A könnyed, kedveskedő, de egyúttal picit lefokozó „versike” szó pedig ellenpontozza a cím alatt olvasható sorok nagy témáját és magasztos utalásrendjét. Főként a tömörség kedvéért elhagyom az előtte állt „egy” névelőt, annál is inkább, mert a benne rejlő, némileg játékosan lefokozó minősítést nélküle is épp eléggé kifejezi a főnév kicsinyítő képzője. Thienemann szándékától aligha idegen ez a visszafogó, legendaoszlató vagy illúzióromboló gesztus, hiszen a szöveget idézése után nyomban „Az optimista!” minősítéssel kommentálta, elhatárolódva a szerinte alaptalan bizakodásától. (Jellemző módon a vallási élettől és misztikus áhítatótól általában igyekezett távol tartani magát; Amerikában például nehezményezte, hogy a kisvárosi illem kedvéért vasárnaponként templomba kell járnia, holott végre pihenhetne.¹⁹) Láthatólag úgy érezte, hogy itt csak egy jámbor szerzetes naiv észjárásáról mond ítéletet, s megengedhet magának némi jóindulatú fölényeskedést; nem vette észre, vagy nem törődött vele, hogy ezzel az egész zsidó-keresztény hagyományra legyintett. Ugyanakkor a mosolyogva lekicsinylő cím nem semmisíti meg, sőt el-

17 Thienemann T.: Bad Hall-i napló, illetve Életrajzi beszámoló. In: Thienemann T.: *Az utókor címére* i. m. 31, 146–147.

18 Thienemann T.: „...nem lelé honját a hazában” In: Thienemann T.: *Az utókor címére* i. m. 18.

19 Thienemann Tivadar Zolnai Bélához, 1957. szeptember 19. In: Lengyel B.: *Thienemann Tivadar levelei az emigrációból* i. m. 1408.

lentétével még jobban kiemeli a versbeli metaforasor komolyságát, mely annál megrendítőbb lesz, minél többet ismerünk előtörténetéből.

„*Uva eram, vinum ero*”:

egy sorsmetafora születése Augustinus zsolttármagyarázatában

Thienemann az egyes szám első személyű szőlő- és bormetaforát közvetlenül Notkertől fordítja, de nem utal arra, hogy Notker meg Augustinustól, aki az 55. zsolttár magyarázatában e kettős metaforát ebben az alakban elsőként leírta: „*Uva eram, vinum ero*” (Szőlő voltam, bor leszek). Noha ez szinte maga is egy kis költemény, s mintapéldája lehetne annak, amit az augustinusi nyelv utánozhatatlan epigrammai szépségeként emlegetnek,²⁰ mégsem állíthatnánk, hogy létrejöttét egyedül neki köszönhetjük. Noha a megtaposott szőlő és ember helyzeti hasonlósága még alig észrevehető e zsolttár nyelvében, lehetőségként már abban is felsejlik, s még inkább néhány más hasonló, még korábbi, szintén bibliai vagy klasszikus irodalmi szóképben, amelyek Augustinus ihletett összefoglalását szemléletileg mintegy előkészítették.

Nehéz szétválasztani, hogy mi jön Augustinusnál a megmagyarázandó zsolttárból, illetve mi a magyarázó kommentárból. Megkülönböztetésüket inkább akadályozza, mintsem segítené az exegetikai magyarázat sajátos teológiai műfaja, amelyet Augustinus és nyomában Notker művelt. Bármennyire igyekeznek mondatról mondatra behelyezkedni a magyarázandó bibliai szöveg világába, a jelentés kibontásához gyakran mégiscsak olyan mozzanatokat használnak, amelyek az adott helyen nem szerepeltek, s bár a kiválasztásukhoz vezető asszociációt is magából a szövegből igyekeznek levezetni, azt legalább részben a magyarázat teológiai célja sarkallja. Augustinus művének egyik mai szerkesztője arra figyelmeztet, hogy az *Enarrationes in Psalmos* módszere nem tévesztendő össze a tudományos exegézisével, sőt magyarázatainak mindenüvé újszövetségi megfeleléseket beszövé ábrándos leleményessége („fanciful ingenuity”) első olvasásra akár mosolyt is fakaszthat, hiszen az ő célja még éppen az volt, hogy mindent Krisztusra mint alfára és omegára vonatkoztasson, semmit az így előképként is elenyésző Dávidra, evangéliumi asszociációkat aggasson minden egyes ágra és gallyacskára, mely Jesse [Isai, azaz Dávid apja] fájának gyökeréből sarjadt, s még a bibliai zsidó keresztényeket is elszakítsa a mózesi törvényre való

20 A. Cleveland Coxe: Editor's Preface. *Augustine: Expositions of the Book of Psalms*. A. Cleveland Coxe (ed.). Hedrickson, Peabody, 1995. [Nicene and Post-Nicene Fathers. Vol. 8] vi.

ösztönös hivatkozásaitól.²¹ Ennyiben az ő eljárására is illenek az archetípusokkal dolgozó Biblia-értelmezések „szuperszesszionizmusa” („supersessionism”, a latin *supersedeo* nyomán ’rálülés’, itt átvitt értelemben ’alárendelő átértelmezés’), amely századokon át azért igyekezett módszeresen elvonatkoztatni a héber *Biblia* szövegeinek konkrét részletgazdagságától, hogy az evangéliumok halvány előképének láttathassa őket. (“Through centuries of Christian supersessionism, Hebrew Scripture was systematically detached from the shifting complications of its densely particular realizations so that it could be seen as a flickering adumbration of the Gospels that were understood to fulfill it.”²²) Nála azonban a fölénybiztosítás igyekezete összekapcsolódott szenvedélyes érdeklődésével és kifinomult érzékével a latin és a (kellő nyelvtudás híján szófejtő segédkönyvből tanulmányozott) héber szöveg részletei iránt, s érvelési találékonysága éppen azokra hivatkozva tudott eljutni a bizonyítani kívánt jelentéshöz.

Mindezekből érthető, hogy hagyományörző nyilatkozata, miszerint ő csak azt hirdeti, amit már hirdettek és hirdetnek („quod credunt credo, quod tenent teneo, quod docent doceo, quod prædicant prædico”²³), miért nem vezethetett már nála sem olyan ártatlan és érintetlen átörökítéshez, mint a mások tevékenységének puszta másolását állító igeismélteléseiből gondolhatnánk. Thienemann kissé hiányosan idézte Augustinus e hitvallását, kifejejtve belőle (nyilván csak véletlenül) a „quod docent, doceo” tagmondatot,²⁴ de az egészben joggal láthatta a személytelenül hagyományos középkori alkotásmód és kultúrafelfogás elvének kifejeződését; ugyanakkor (mint Augustinus zsolnámagyarázatai is tanúsítják) e rokonszenves program mélyén a teljes azonosulás és érintetlen megőrzés kettős eszménye nemcsak megvalósíthatatlan, hanem több problémát vet fel, mint amennyit megoldani hivatott. Alapjában véve igaz ugyan, hogy a kéziratos művek minden hajdani írója „a hagyományt akarja ápolni ép úgy, mint a szóhagyományt megőrző és átszármaztató előadó”, s hogy magukénak vallhatnák Augustinus nyilatkozatát, mert szerintük is „a hagyomány hűséges reprodukciója emeli a szerző érdemét, az eredetiség pedig lerontja”, s ezért még mindegyikük „teljesen idegenül áll az eredetiségnek és plágiumnak későbbi értékelésével

21 Coxe, C.: *Augustine, Expositions of the Book of Psalms* i. m. vi.

22 Robert Alter: Northrop Frye between Archetype and Typology, *Semeia* 89 (2002): 21. Alter ezt Northrop Frye módszerével szemben fejt ki, szerintem nem egészen jogosan. Vö. Péter Dávidházi: A Tribute to the Great Code: Voltaire’s Lisbon Poem, Mikes’s Letter CXCVIII and the Book of Job. In: *Northrop Frye 100: A Danubian Perspective*. Eds. Tóth, Sára – Fabiny, Tibor – Kenyeres, János – Pásztor, Péter. Károli Gáspár Református Egyetem – L’Harmattan Kiadó, Bp., 2014. 113–114.

23 Augustinus Hipponensis: *Contra Iulianum Pelagianum, Liber primus*, 5.20. In: *Sancti Aurelii Augustini Hipponensis episcopi, Opera omnia*, X., Parisiis, Apud Gaume Fratres, 1838. 933.

24 Vö. Thienemann T.: *Irodalomtörténeti alapfogalmak* i. m. 112.

szemben”;²⁵ de közelebről megnézve a szóbeli és kéziratos áthagyományozás között tételezett analógia *mindkét* oldala túlságosan egyszerűsít, s a „hűséges” reprodukció problémátlanul sugallt alapértékét hangoztatva megfeledekzik az előadói és szerzői beavatkozások hallgatólagos műveleteiről és egész folyamataról. Hiszen a szájhagyományt átörökítő hajdani énekmondók sem okvetlenül azonmód és ugyanúgy adták tovább, amit kaptak, s például a Mátyás-korabeli dalnokok szerzeményeinek épkezláb epikai formáját vagy akár a nemzedékek formálta népköltészeti alkotások szépségét Arany János éppen abból eredeztette, hogy továbbadók az öröklött változatokból fokozatosan elhagyták, amit nem éreztek elég jónak bennük, s hozzátették, ami szerintük hiányzott, míg a sokat alakítgatott szöveg, mint a patakban hosszan csiszolódott kavics, „az idomtéljeség nevezetes fokáig gömbölyülhetett”.²⁶ Másképpen, de Augustinus gyakorlata is óhatatlanul változtatások sorozata: zsolttármagyarázataiban számos olyan mozzanat hirdetését tulajdonítja a szövegnek, amelyet az még nem hirdetett, s ezeket hol megfontoltan, hol önkéntelenül, hol akár öntudatlanul, de ő maga vegyíti bele, inkább a saját hitét szolgálva hűségesen, mint a szöveg jelentését.

Ha tetten akarjuk érní, hogyan kerülhetett Augustinus zsolttármagyarázataiba az „uva eram, vinum ero”, viszonyításul meg kell néznünk a szóban forgó zsolttár szövegét, mégpedig ugyanabban a latin fordításban, amellyel Augustinus itt mindvégig dolgozott.²⁷ Mellékelem az augustinusi értelmezéshez igazodó magyar nyersfordítását.

*Psalm. 55,1–5 Augustinusból
rekonstruálva*

1 In finem, pro populo qui a sanctis
longe factus est, ipsi David in tituli
inscriptionem, cum tenerunt eum
allophyli in Geth.
2 Miserere mei domine, quoniam
conculcavit me homo, tota die
bellans tribulavit me.

Magyar nyersfordítása

1 Végül a népért, mely távol van
a szentektől, Dávidnak a felirat
titulusában, amikor a filiszteusok
fogva tartották őt Gátban.
2 Könyörülj rajtam, Uram, mert
taposnak engem az emberek,
szüntelenül harcolva gyötörnek.

25 Thienemann T.: *Irodalomtörténeti alapfogalmak* i. m. 112.

26 Arany János: *Naiv eposzunk*. In: Arany János: *Összes művei. X, Prózai művek 1*. Szerk. Keresztury Dezső. Sajtó alá rendezte Keresztury Mária. Akadémiai Kiadó, Bp., 1962. 266–271; lásd még Arany János: *Eredeti népmesék*. In: Arany János: *Összes művei. XI, Prózai művek 2: 1860–1882*. Szerk. Keresztury Dezső. Sajtó alá rendezte: Németh G. Béla. Akadémiai Kiadó, Bp., 1968. 326–327.

27 Ezúton köszönöm Madas Editnek az Augustinus magyarázta zsolttár sajátosságaira és a notkeri szöveg átírására vonatkozó tanácsait.

3 Conculcaverunt me inimici mei
tota die ab altitudine diei, quoniam
multi qui debellant me
4 timebunt. Ego vero in te sperabo,
domine.
5 In deo laudabo sermones meos, in
deo sperabo, non timebo quid faciat
mihi caro.

3 Ellenségeim szüntelenül taposnak,
fényes nappal, de sokan, akik ellenem
harcolnak,
4 félni fognak. Én azonban tebenned
remélek, Uram.
5 Istenben dicséretre fordítom
beszédemet, Istenben remélek, nem
félek; mit árthatna nekem halandó.

Pusztán ebből, Augustinus magyarázatának ismerete nélkül, nehéz lett volna megjósolni a szőlőmetafora megjelenését, ugyanis e versekben, s a zsoltár egészében ugyanúgy sehol nem jelenik meg az *uva* (szőlő) vagy bármilyen szinonimája, ahogy a héber eredetiben sem az *ענב* vagy bármelyik rokon értelmű társa. Mégsem mondhatnánk, hogy e szövegben nyoma sincs olyasminek, amiből képzettársításként a szőlőre lehetne gondolni. Már Augustinus felfigyelt arra, hogy az 1. versben szereplő Gát (*גַּת*) helynév héberül szőlőprést jelentett, s allegorikus megfeleltetések által illesztette értelmezésébe.²⁸ Közvetlenebbül ideillő asszociációt kelthet a 2. versben felbukkanó „conculcavit me homo” („az emberek eltipornak”, szorosabb nyersfordításban: ember tapos engem), illetve a 3. versben olvasható „Conculcaverunt me inimici mei tota die” („Ellenségeim egész nap taposnak”), ugyanis a *conculcare* annak a *calcare* igének közeli alakváltozata, amely hagyományosan a szőlőtaposás műveletének jelölésére szolgált, szabatos előírás vagy költői kép részeként egyaránt. Itt főként a latin lehetett az asszociáció ihletője, mert a héber eredetiben szereplő *תַּפְּסֵם* (tapos engem) és *תַּפְּסוּ* (taposnak) igének nincs ilyen szőlészeti vonzata, s eredetileg inkább *porrá* dörgölésre vagy döngölésre utalt, mintsem levet eresztő préselésre. (Szőlő- vagy olajprés taposására a héber *Biblia* állandó fordulatot használ a *תַּרְסֵם* igével, lásd például Jes 63,2–3, JSir 1,15; Neh 13,15.) Ugyanakkor a szőlőprés héber *גַּת* neve akár magában is elég lehetett volna Augustinus asszociációjához, hisz például Jeremiás siralmainak elején (1,15) kísértetiesen hasonló rémképben szerepel: az Úr haragja összetöri az erős ifjakat és szőlőprésbe tapossa Júda szűz leányát. Latin szövegben felbukkanva a Gát (Augustinusnál Geth) hívószóként mégis a *calcare* ige segítségével működhetett hatékonyan, mert ez a szőlőtaposáshoz kötődött. Plinius a *Naturalis historia* XIV. könyvében (XXIII. 119) ennek igenévi származékát használja a művelet rituális kötelmeiről írván: „prolibare dis nefastum habetur vina [...] vulneratis pedibus calcata”, tilos az isteneknek olyan borral áldozni, amelyhez a szőlőt sebes lábbal

28 *Sancti Augustini Opera: Enarrationes in Psalmos 51–100*, Pars 1. Hildegund Müller (Ed.). Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2004. 186–187.

taposták. Igenévként Ovidius kétszer is alkalmazza, hogy az ősz emblémájaként villantsa fel a megtaposott szőlő okozta szennyeződést; a *Metamorphoses* második könyvében (2,29) így: „et Autumnus, calcatis sordidus uvis” (Devecseri Gábor fordításában: „az Ősz – taposott szőlőtől foltos a teste”), illetve a *Fasti* negyedik énekében (IV. 897) így: „venerat Autumnus calcatis sordidus uvis: / redduntur merito debita vina Iovi” (Gaál István fordításában: „És hogy az ősz, taposott szőlőtől mocskosan, eljön, / Juppiter ezt az ígért bort nyeri áldozatul”). Ugyanakkor az ismerős nyelvi jel felidéző erejét Augustinus számára nyilvánvalóan növelte, hogy a szőlőtaposás látványát közvetlen tapasztalatból jól ismerhette: az ő korából az akkor már évezredek óta terjedő eljárásnak sokféle emléke fennmaradt, például a római Santa Costanza templomban egy 350 körülre datált mozaik örzi, hogy akkoriban miként végezték, s az ő lakóhelyét adó kontinens már századokkal korábban híres volt szőlőjéről. Plinius szerint (XIV. könyv, III. 14) a fürtök Afrika belsejében akkorára nőttek, mint egy-egy csecsemő, feszesek voltak, ízük kellemes, a belőlük készült bor azonban rendkívül fanyar. Augustinus számára talán ilyen fürtök érzékletes látványa tette elképzelhetővé azok legendás bibliai párájt, amelyet 4Móz 13,23–24 szerint két embernek kellett rúdon vinnie.

Megkönnyíthette továbbá az ember megtapostatásáról beszélő zsoldár szőlőművelési asszociációit, hogy Augustinus a *Bibliában* és azon kívül számos formában találkozhatott bor és vér metaforikus egymásra vonatkoztatásával. Így a szövegben ismételten előforduló *conculcare* igén kívül a *vér* mozzanata lehetett a másik összekötő láncszem, amely a megfeleltetést biztosító *tertium comparationis*ként szolgált a zsoldár közvetlen témájául választott emberi szenvedés, illetve az Augustinus magyarázatában felbukkanó szőlőmetafora között. Metaforák iránti fogékonysága révén Augustinus már Mózes könyveiben felfigyelhetett arra, hogy Jákob áldása szerint Júda majd borban mossa köntösét és a szőlők vérében (וַיִּדְבֹּק-בְּדָמֵי עֵנָבִים) ruháját (1Móz 49,11), s képzeletét megragadhatta a találó szókép, mely szerint a borban a szőlő véréért itták: תִּשְׁתֶּה-הֶמָּרָה עֵנָב וְדָם-עֵנָב (5Móz 32,14);²⁹ a latinban gondolkozván azt is könnyen észrevehette, hogy e birtokviszonyos szókapcsolat milyen jól érvényesül a latin fordításokban: „et sanguinem uvae biberet meracissimum” (5Móz 32,14). Őt már nem zavarhatta, hogy a szőlő vére metaforában (ha borra értették) esetenként még felrémlett valami kétes értékre utaló, sőt elriasztó célzat: a vérivás benne lappangó vagy hozzá társítható gondolata. Ilyen idegenkedés nyoma más ókori szövegben is megfigyelhető: Plinius a *Naturalis historia* XIV. könyvében (VII. 58.) nyilvánva-

29 Itt mondok hálás köszönetet Bányai Viktóriának, mint mindig, dolgozatom bibliai héber nyelvi lektorálásáért.

lóan elmarasztaló ítéletet közvetít Androcydest idézve, aki Nagy Sándort azzal próbálta a mértéktelen ivástól és a részegen elkövetett emberöléstől elrettenteni, hogy figyelmeztette: amikor bort iszik, ne feledje, hogy a föld vérét („sanguinem terrae”) issza. Augustinus zsoltármagyarázatainak mindent lehetőleg Krisztusra vonatkozó beidegződése eleve kiiktatta ezt a lehetséges negatív értéktársítást a metaforában rejlő vér mellől, amint azt már Jézus hatálytalanította, amikor azt mondta tanítványainak, hogy a bort mint az ő vérét igyák (Máté 26,27–28; Márk 14,23–24; Luk 22,20). Augustinus már az így szentesített vére számíthatott az „uva eram, vinum ero” értelmezésében: ahogy a megtaposott szőlőnek kicsordul a leve, mely azután borrá lesz, a beszélő alany, aki állítása szerint szőlőfürt volt, megtaposatásakor ennek analógiájára nyilván a vére csordult ki, s ő így, ebből, ezáltal lesz majd borrá. A *conculcaverit* és *conculcaverunt* igék felidéz- te szőlőtaposásból készülő bor Augustinus számára már nemcsak a szőlő vére, vagy a földé, hanem Krisztusé, s ezt a zsoltárba is habozás nélkül visszavetíti.

Magyarázatában a szőlő/bor metafora egyes mozzanatai már az „Uva eram, vinum ero” formula megjelenése előtt felbukkannak, de kezdettől Krisztusra mint példaképre utalva. Már amikor az 1. vers szerint Dávidot a filiszteusok elfogták Gátban, Augustinus azért vonja be magyarázatába a Gát helynév héber szőlőprés jelentését, mert a *Biblia* nem ír arról, hogy Dávidot Gátban elfogták volna, leg- feljebb hogy ott tartózkodott (vö. 1Sám 21,11–16), ez a helymegjelölés tehát nem lehet földrajzilag értendő, s a Dávid név sem jelentheti azt a Dávidot, hanem „Da- vid nostrum, Iesum Christum natum ex semine illius David” (a mi Dávidunkat, az egykori Dávid magvából származó Krisztust), s az állítás minden körülménye hasonlóképpen „figuraliter” értendő: Krisztus testét, azaz egyházát szorították szőlőprésbe, hogy borrá váljék, azaz vállalnia kell termékeny megpróbáltatásait. Ugyanígy itt már az „ipsi David” is Krisztusra utal, az „in tituli inscriptionem” meg a „Rex Iudaeorum” feliratra a megfeszítésekor, sőt az „in finem” (végül) is „in Christum”-ként értendő, mert hiszen róla mondatott, hogy „Finis legis Chris- tus”, ő a végső törvény.³⁰ Ilyen előkészítés után Augustinus a 2. vers meggyötört emberének könnyörgését idézve („Miserere mei Domine, quoniam conculcavit me homo”) már nem meglepő módon érvelhet azzal, hogy a *conculcavit* (tapos- nak) ige megszűnik félelmetesnek lenni, ha szőlőről van szó, vagy olyasvalakiről, akinek megtipratását szőlőtaposásnak tekinthetjük. Ugyanis ekkor a szenvedő vigasztalhatja magát a megpróbáltatásért kárpótló majdani eredménnyel, mely saját létének célja. „Noli timere quia conculcat te homo: vinum eris, uva factus es ut calceris”, ne félj, hogy megtaposnak: bor leszel, s *avégett* lettél szőlő, hogy

30 Sancti Augustini Opera: *Enarrationes in Psalmos* i. m. 51–100, 181–186.

kipréseltessél.³¹ Augustinus tudta, amit majd Babits is részben tőle tanul, hogy semmi sem vigasztal annyira a szenvedésért, mint a meggyőződés, hogy értelme van.³² Természetesen itt a présbeli meggyötretésnek értelmet adó érvelés is Krisztus példájára hivatkozik: ő az elsőként présbe szorított fürt („Primus botrus in torculari pressus”), s amikor szenvedés árán kipréselik, egy másik zsoldár szavával (Zsolt 23,5) mámorító ital tölti csordultig a gyönyörű kelyhet; mivel pedig meg van írva (2Tim 3,12), hogy mindenki üldöztetést szenved, aki hozzá méltóan akar élni, előre fel kell készülni a megtapostatásra, s azért nem szabad belül száraznak (aridus) maradni, hogy majd legyen minek kijönnie a préselésből.³³ Ezáltal minden átértékelődik: az érintetlen szőlő hiába ép és sértetlen, hiszen meddő, semmi nem jön belőle, ellenben a présben olyan sérelem éri, mely termékeny. („Sed in torculari fructuosa pressura est. Uva in vite pressuram non sentit, integra videtur; sed nihil inde manat. Mittitur in torcular, calcatur, premitur: iniuria videtur fieri uvae. Sed ista iniuria sterilis non est; immo si nulla iniuria accederet, sterilis remaneret.”)³⁴ Ami az „iniuria”, az erőszak általi sérelem megítélését illeti, Augustinus szemléletében ez végső soron nem is lehet igazságtalan. Amikor a zsoldár 2. verséből azt idézi, hogy „Miserere mei domine, quoniam conculcavit me homo”, a „miserere” (könyörülj, szánj meg) ige nem véletlenül érintkezik egy híres tételének „miser” szavával, mely a szálnalmas nyomorult állapotot jelöli; a „misericordia” (könyörületesség) szerinte fölösleges volna „miseria” nélkül, de az utóbbi sohasem ok nélkül szakad az emberre: „Neque enim sub Deo justo miser esse quisquam, nisi mereatur, potest.”³⁵ (Az igazságos Isten uralma alatt senki nem lehet nyomorult, aki azt nem érdemli.) Augustinus számára az eredendő bűn indokolja mindenki szenvedését, de ez a szenvedés termékeny – mint a szőlőé.

Mindezek diadalmas összefoglalásaként jelenik meg a költői szépségű „uva eram, vinum ero” formula, mely Augustinusnak nyilvánvalóan nem díszként kellett, s nem is pusztán vigaszul vagy bátorításul megjegyezhető szentenciaként, hanem az érvelés hadrendjébe állított heurisztikai eszközként, amely a zsoldár gondolatmenetének egy lehetséges ellentmondását hivatott megszüntetni. Mivel ő nem csupán magyarázni, hanem egyúttal igazolni akarta a zsoldár értelmét, egyaránt eleget akart tenni a teológiai igazság és logikai érvényesség normáinak. Itt éppen

31 Sancti Augustini Opera: *Enarrationes in Psalmos* i. m. 51–100, 188.

32 Vö. Márai Sándor: Lélek. In: *Babits emlékkönyv*. Szerk. Illyés Gyula. Nyugat Kiadó, Bp., 1941. 82.

33 Sancti Augustini Opera: *Enarrationes in Psalmos* i. m. 51–100, 186–187, 189–190.

34 Sancti Augustini Opera: *Enarrationes in Psalmos* i. m. 51–100, 187.

35 Augustinus: *Operis Imperfecti Contra Julianum*, Lib. I. In: Sancti Aurelii Augustini Hipponensis episcopi, *Opera omnia*, X., Parisiis, Apud Gaume Fratres, 1838. 1492. Vö. Gottfried Wilhelm Leibniz: *Versuche in der Theodicee über die Güte Gottes, die Freiheit des Menschen und den Ursprung des Übels*. Übersetzt von Artur Buchenau. Felix Meiner Verlag, Hamburg, 1996. 300.

arra keres választ, hogy miképpen egyeztethető össze az 1. és 2. versben drámai erővel megjelenített megtapostatás a 5. vers kijelentésével, miszerint az Istenben bízónak egyáltalán nincs félnivalója attól, amit vele „hús”, azaz bármilyen hús-vér, vagyis halandó ember tehet. Ugyanis szerinte e két mozzanat, melynek összebékíthetőségét itt (és másutt: Zsolt 118,6; Zsid 13,6) a szövegben kiemelt istenhit hivatott szavatolni, még az erősen hívő számára is annyira ellentétesnek látszhatnák, mintha kizárnák egymást. A megoldásul kínált formula az 5. vers kommentárjában jelenik meg, hogy szemléltetésül rávilágítson egy lehetséges analógiára, melynek odaértése biztosítja a beszélő észjárásának logikai következetességét:

*Augustinus, Enarrationes in Psalmos*³⁶

IN DEO LAUDABO SERMONES
MEOS, IN DEO SPERABO; NON
TIMEBO QUID FACIAT MIHI
CARO. [...] Quid tibi faciet? Tu ipse
paulo ante dixisti: CONCULCAVIT,
TRIBULAVIT: nihil faciet cum ista
faciet? Respexit ad vinum quod
manat de calcatura, et respondit:
„Plane conculcavit, plane tribulavit,
sed quid mihi faciet? Uva erm,
vinum ero: IN DEO SPERABO,
NON TIMEBO QUID FACIAT
MIHI CARO.”

*Augustinus, Zsoltármagyarázatok*³⁷

ISTENBEN DICSÉRETRE
FORDÍTOM BESZÉDEMET,
ISTENBEN REMÉLEK; NEM
FÉLEK, MIT ÁRTHATNA NEKEM
HALANDÓ. [...] Mit árthat neked?
Te magad mondtad kicsivel előbb:
TAPOSNAK, GYÖTÖRNEK:
semmit sem árthat, aki ezt teszi? A
borra tekintett, mely a szőlőprésből
kifolyik, és így felelt: „Bizony
taposnak, bizony szorongatnak, de
mit árt neked? Szőlő voltam, bor
leszek: ISTENBEN REMÉLEK; NEM
FÉLEK, MIT ÁRTHATNA NEKEM
HALANDÓ.”

„Uva eram, vinum ero”; szőlő voltam, bor leszek. Ami itteni szűkebb szövegkörnyezetében alig akar több lenni, mint a zsoltár érvelésének következetességét igazoló heurisztikai segédeszköz, arról már itt sejthető, hogy olyan (nevezzük így) *sorsmetaforát* teremt, mely hatalmas kulturális örökséget sűrít néhány szóba, s ezért jelentős hatástörténetnek nézhet elébe. A szőlőtaposás több évezredes borkészítési eljárásáról ősi régészeti leletek és ókori ábrázolatok tanúskodnak (például már három és fél évezreddel ezelőtt egy falfestmény Nakht síremlékén, aki IV. Tuthmosis fáraó írnoke és papja volt), s látványként annyira beivódott a vele foglalkozó népek

³⁶ *Sancti Augustini Opera: Enarrationes in Psalmos* 51–100, 194–196.

³⁷ Mivel Augustinus e művének magyar nyelvű kiadásáról nem tudok, itteni részletének fordítása tőlem való.

tudatába, hogy amikor zsoldtármagyarázatában Augustinus ezt az emblemikus műveletet a szerinte itt kezdettől Dávid neve alatt értendő Krisztusra mint az ugyanezt (persze itt is „figuraliter”³⁸) elszenvedett példaképre vonatkoztatva avatja sorsmetaforává, már biztos lehet abban, hogy a borrá levés mint átlényegítő feltámadás analógiája mélyen átjárta a zsidó-keresztény kultúra ihlető képzetét. Ráadásul a statikus (nevezzük így) lényegmetaforáktól eltérően ez a sorsmetafora, mely itt egyelőre csak egy múltbeli állapotot szembeesít egy jövőbelivel, alkalmas arra, hogy e sors más fázisait is magába fogadja, további részletekkel bővüljön, megtartva a beszélő narratív identitását. Ugyanígy már itt látható, hogy az egyelőre prózai szövegbe tagozódott prózai formájú mondat belső költőisége idővel kiszabadulhat és önállósulhat, s ami itt még csak hasonlít a *prosópopoia* néven ismert retorikai eszközre, azaz egy beszélni nem tudó állatnak vagy tárgynak (esetünkben egy gyümölcsnek) személyként való beszéltetésére, az majd az érvelő szöveggörnyezetből kiszabadulva egy önálló költemény beszédmódjának poétikai jellemzőjévé válhat. Itt még a szöveggörnyezet dramaturgiája szerint egy *ember* beszél, aki sorsát a szőlőéhez hasonlítja és ezért *mintegy* a szőlő nevében mondja el, de az életét két szóképpel összefoglaló mondata úgy van megfogalmazva, hogy később a szöveggörnyezetből kiemelve már közvetlenül a szőlő vallomásává válhat, mintha az beszélni tudna, vagyis igazi *prosópopoia* módjára. Tehát önkéntelenül már Augustinus megteremti annak lehetőségét, hogy a magyarázó érvelés retorikai eszközét majd egy lírai beszédhelyzet poétikai alapjaként láthassuk viszont, a lírában ismert drámai monológ műfajának igénye szerint.

„*Ketréttot ward ih*”:

Notker betoldása, álrímei és a kommentáló fordítás önkéntelen költészete

Már Augustinusnál is a zsoldtármagyarázat parafrázissal közvetítő, s így eredendően köztes műfaja miatt volt nehéz megmondani, hogy az ő „enratio”-iból mi volt meg már eredetileg a zsoldtárban, s mit tett hozzá ő maga. Notker a zsoldtárt és Augustinus parafrázisát egyszerre parafrázeálja, mégpedig a közös latin továbbvitele helyett mindezt egy más nyelvre áttéve, ezért a maga hozzájárulásának pontos megkülönböztetése még nehezebb, olykor szinte reménytelen feladat. Annyi bizonyos, hogy miközben programszerűen követi Augustinus zsoldtármagyarázatát, s műve befejezése után úgy gondolja, hogy lényegében sikerrel („totum Psalterium et interpretando et secundum Augustinum exponendo con-

38 Sancti Augustini Opera: *Enarrationes in Psalmos* i. m. 51–100, 182.

summavi”³⁹), már csak azért is hozzá kell tennie ahhoz, amit közvetít, mert öröklött anyagát egyúttal lefordítja ófelnémetre, mégpedig a rá jellemző „kommentierende Übersetzung” (kommentáló fordítás) módszerével, amelyről nehéz megmondani, meddig fordítás és mettől kommentár. Első lépésként többnyire átalakítja az eredeti latin szórendet az úgynevezett *ordo naturalis* (természetes rend) szerint, vagyis a korabeli oktatásban használt alany-ige-tárgy egymásutánjához igazítva; másodikként ehhez saját vagy átvett (szintaktikai, morfológiai és lexikai) magyarázó jegyzeteket fűz, melyekben szinonimákat ad a bonyolultabb szavakhoz, megvilágítja etimológiájukat, kiteszi a szöveg csak hallgatólagosan odaértett alanyait és tárgyait, kifejti retorikai alakzatait, értelmezi a felbukkanó mitológiai vonatkozásokat; végül harmadikként ófelnémet fordítást kínál, további magyarázatokkal és latin szavakkal megtűzdelve;⁴⁰ ez is inkább összevegyíti a magyarázandót és magyarázatát, mintsem különválasztaná őket.

Esetünkben azonban nyilvánvalóan úgy érezte, hogy a zsoldár 5. versét Augustinus eredményei nyomán rendkívül tömören megmagyarázhatja: a vers latin szövegének idézése után elég azt rögtön ófelnémetre fordítania, majd értelmezésül Augustinus kéttagú formuláját egy közbülső taggal kibővítve ófelnémetül közölnie. Mivel a kódex központozási szabálya a tagmondatok közé mindenütt ugyanúgy pontot tesz, mint a mondatok végére, s mindig nagy kezdőbetű jelzi, hol kezdődik új mondat, az itteni betoldás után létrejövő szerkezet egy mondatnak tekinthető, benne három tagmondattal:

*Notker szövege a kódexből, betűhíven*⁴¹

Magyar nyersfordítása

In deo sperau i non timebo quid faciat mihi caro. An Gót kedíngta ih. uuaz mir ménnisco tûe nefúrhto ih. Vua uuas ih. ketréttot uuard ih. uinum uuirdo ih.

In deo speravi non timebo quid faciat mihi caro. Istenben hiszek én, amit velem ember tehet, nem félem én. Uva [szóló] voltam én, taposva lettem én, vinum [bor] leszek én.

39 Vö. Ernst Hellgardt: Notkers des Deutschen Brief an Bischof Hugo von Sitten. In: *Befund und Deutung: Zum Verhältnis von Empirie und Interpretation in Sprach- und Literaturwissenschaft*. Grubmüller, Klaus–Hollgardt, Ernst–Jellissen, Heinrich–Reiss, Marga. Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1979. 173.

40 Anna A. Grotans. In: *Key Figures in Medieval Europe: An Encyclopedia*. Richard Kenneth et al. (eds.) 483–484. (<https://books.google.hu/books?isbn=1136775188>, letöltés ideje: 2016. február 14.)

41 Notker der Deutsche, *Der Psalter: Psalm 51–100*, ed. Petrus W. Tax, Tübingen, Max Niemeyer, 1981, [*Die Werke Notkers des Deutschen*, 9; *Altdeutsche Textbibliothek* 91] 191.

Notker betoldása, a „ketréttot uard ih” (taposva lettem én) poétikailag nagyhatású szerkezeti újítás. Persze a megtapostatás mozzanatát hallgatólagosan már Augustinus is beleértette az „Uva eram, vinum ero” formulába, sőt szerinte a szőlővé teremtetés célja már eleve a majdani megtapostatás és kipróbáltetés volt; ő azonban ezt nem ékelte be közbülső tagmondatként a beszélő múltját és jövőjét összefoglaló metaforikus formulába. Notker betoldása mindössze átrendezi kapott anyagát, de ezáltal valami kerek, kiérdemeltebben lezáruló (és végül kinyíló) sorstörténetet hoz létre, a célba érés bizonyosabb érzetével. Háromtagú mondata ugyanazt az üdvtörténeti utalásrendszert mozgósítja, mint Augustinusé, szövegkörnyezete szintén Krisztusra mutat példaként, de még evidenciaszerűbb menetét formájának is köszönheti. Gondolatmenete ugyanis logikailag egy szillogizmusnak is beillene, amint a megfeleltetésekből lépésről lépésre haladva kialakul: első premissza (szőlő voltam), második premissza (taposva lettem), konklúzió (bor leszek). Még fontosabb, hogy Notker betoldása nyomán a beszédhelyzetben kibontakoznak az Augustinus által előkészített majdani *prosópopoiia* időviszonyai: a betoldás igei állítmánya („ketréttot uard”) közvetve, de már nem csupán hallgatólagosan jelzi a szőlő megszólalásának saját idejét, s ezáltal meghatározza a kis monológ (jelen) pillanatát a szőlő egykori érintetlensége (múlt) és majdani borrá levése (jövő) között, a közelebbi múltban kezdődött megtapostatása közben vagy végén. Notker mondata nem használja ugyan a „még”, „már” és „most” szavakat, de szembesíti a már elmúltat, a most történőt (vagy épp megtörténtet), s a majd (halál után) bekövetkezőt; ezáltal a mondat felépítése és állításainak működése feltűnően hasonlít ahhoz, amit fél évszázaddal ezelőtt egy úttörő tanulmány az „időszembesítő” verstípus beszédhelyzeteként és „létösszegző” számvetéseként elemzett magyar példákön.⁴² Notker szövege még mindig csak folyó próza akart lenni egy alapvetően tudományos szöveg érvelésének részeként, de már jól látszik, hogy onnan kikerülve milyen könnyen átváltozhat költeménnyé.

Mindhárom tagmondat vége elárulja, hogy e majdani költeményhez itt a véletlen is észrevétlenül hozzájárulhatott. Sorzáró szavainak azonossága ugyanis rímként hat, sőt ódon szépségű, a régi magyar költészetből ismerős szóismétlő rímként, s Thienemann talán ennek hatására is nevezte „ófelnémet versiké”-nek, és fordította lehetőleg tiszta ragrímekkel. Már évtizedekkel korábban, itthoni főművében úgy látta, hogy a kéziratoss mű középkori írója „hagyományos rímmel rímel”,⁴³ s most valószínűleg ennek példáit vélte felismerni Notker sorvégein.

42 Németh G. Béla: Még, már, most: József Attila egy kései verstípusáról. In: *Uő: Mű és személyiség. Irodalmi tanulmányok*. Magvető Kiadó, Bp., 1970. 671–699.

43 Thienemann T.: *Irodalomtörténeti alapfogalmak* i. m. 112.

Pedig minden jel arra mutat, hogy Notker nem rímnek szánta a három mondat végére tett azonos névmást. Előtte Augustinus formulájában sem voltak rímek, s Notker folyó szövegbe simuló prózai részletének látszólagos rímszerűségeit valószínűleg csak a nyelvtani magyarázat szokásos mondatkifejtő eljárása hozta magával. Mindhárom „ih” egy-egy állítmány alanyának egyértelmű azonosításához kellett (a latinban kettőnél nem volt szükség névmásokra), valamint a metaforikus megfeleltetések rendszerének átvilágítására szolgált az exegetikai érvelés igénye szerint. Erre vall a szöveg kétnyelvűsége is, ami még nyilvánvalóbbá teszi, hogy merőben gyakorlati célt akart megvalósítani; Notker ófelnémet–latin keveréknyelve, az ún. „Notkersche Mischsprache” egy bizonyos értelmező feladatra kiképzett *szaknyelv*, mely kiválóan alkalmas arra, hogy magyarázat közben számot adjon a két nyelv különbségeiből adódó sokféle eltérés logikájáról, és megértesse fordításbeli áthidalásuk módját. Notker még helyesírásában is a maga tudományosan kidolgozott elveivel igyekezett biztosítani hang és betű összhangját; épp az ő betoldásaként megjelenő „ketréttot uuard ih” sor példázhatja a *Notkersches Anlautgesetz*, vagyis a notkeri kezdőhang-törvény érvényesítését: mivel az előző tagmondatot záró „ih” zöngétlen mássalhangzóra végződött, a szóköz utáni „ketréttot” szóeleji mássalhangzóját, amelyet ma *g*-nek írának (*getretet*), elzöngétlenül ejtése miatt zöngétlen párjával, *k*-val kellett írni, s ez a reform Sankt Gallenben olyan maradandó hatású volt, hogy még a Notker halála után készült kódexben is érvényesül. E sokféle tudományos szempontot kiszolgáló szövegben mintegy véletlenül létrejövő költőiség persze ettől nem lesz kevésbé értékes. Mindenképp jó érzékre vall, hogy egy rég visszavonult irodalomtörténész, mint az ekkor már két évtizede főként pszichológusként működő Thienemann, meglátta Notker e soraiban egy önálló mű lehetőségét, kiemelte hajdani szövegekörnyezetéből, a saját nyelvére lefordítva továbbírta, ily módon párbeszédet kezdeményezett vele, és felhívta rá kortársai figyelmét.

„*Ha meghaltam*”:

Thienemann, a prosópopoia öröksége és a hagyományrétegzés poétikája

Tekintsük át a zsoldár hajdani latin fordításától Augustinus, majd Notker magyarázó átiratán át Thienemann költeményéig vezető keletkezéstörténeti utat. Kezdetnek (1) a zsoldár tapostatás-motívumához a szőlő képét társítva Augustinus kifejlesztett egy Jézusra utaló sorsmetaforát („*Uva eram, vinum ero*”),; ezután (2) Augustinus két tagmondata közé Notker harmadiknak betoldotta a zsoldár megtapostatásról szóló állítását, s az „ih” névmás rímszerűen ismétlődő

hozzárendelésével mondattani magyarázatként jelezte, hogy mindhárom állítás egyazon beszélő alanyra vonatkozik; végül (3) Thienemann kiszakította a versszerű szöveget elődei folyamatos prózai kontextusából, szövegét több helyen módosítva, egy negyedik tagmondattal megtoldva és a sorokat már igazi rímekkel ellátva kis verssé önállósította. Ha azonban a szóban forgó szövegek legfontosabb részeit kis táblázatba foglaljuk, félkövérrel kiemelve az egyes motívumok első előfordulásait, már nem is olyan egyértelmű, hogy ki, hol és mikor kezdte írni a szöveget, amelyet Thienemann fordít. Miközben ugyanis szándéka szerint Thienemann a középkori szerzetest fordítja, semmi olyat nem találhat nála, ami motívumként annak újdonsága volna, nem pedig előtte Augustinusé vagy már a zsoltáré, kivéve a saját első három sorának tematikai *sorrendjét*, mely csakugyan a lefordítandó szöveg sajátja.

<i>Psalmus 55,3</i>	<i>Augustinus</i>	<i>Notker Teutonicus</i>	<i>Thienemann M2</i>
conculcaverunt me [...] tota die	Uva eram, vinum ero.	Uva was ih. ketréttot ward ih. vinum wirdo ih.	Szőlőfürt voltam. Most taposnak rajtam. De bor leszek, ha meghaltam.

Jól látszik, hogy az Augustinus magyarázta zsoltár harmadik versének igéje és annak tárgya, „conculcaverunt me” (taposnak engem) lett az a nyelvi mag, amelyből a szőlő/bor *átmenet* mint sorsmetafora kibomlott és egyre kidolgozottabb változattá terebélyesedett; ugyanezért a „most taposnak rajtam” lett Thienemann szövegének legarchaikusabb sora, amelyben minden külső viszonytagságon át megőrződött a bibliai zsoltárszöveg egy darabkjának nyelvtani formája és hajdani jelentése. Pedig könnyen el is tűnhetett volna, hiszen miközben Augustinus magyarázata többször és bőven kiaknázta a *conculcare* ige adta lehetőségeket, magában az *Uva eram, vinum ero* formulában a megtapostatás mozzanata hallgatólagos maradt. Notkernél újra kimondatik, de az ő három sora ezáltal sem hoz be semmiféle új elemet, hiszen amit Augustinus kéttagú formulája közé beiktat, azt a zsoltár szövege készen kínálta, s Notker csakugyan onnan egészíti ki az Augustinus képzettársításából származó metaforapárt, a sorstörténések közbülső stádiumának megfelelően, de szenvedő igeszerkezetté változtatva: „ketréttot uuard ih”. Miközben tehát Thienemann azt hiszi, hogy Notkert fordítja, voltaképpen Notkerből a zsoltár és Augustinus szövegének zárványaival dolgozik, finoman átalakítva őket, és megtoldva a maga hozzáátételeivel, nem méltatlanul az előzmények költőiségéhez.

Fordításának azonban van egy lényeges újdonsága, amelyhez nem kellett sem hozzátétel, sem bármiféle változtatás a szövegen belül. Amikor ugyanis az egykori szövegkörnyezetből kiemelve önállósítja, versként tördeli és versikének nevezi Notker sorait, az eredetileg heurisztikai eszközként alkalmazott retorikai *prosópopoiia* kiszabadul szövegkörnyezete érveléséből, amit addig alárendelőve szolgált, s immár poétikai sajátosságként felülkerekedik az új költemény beszédhelyzetén, sőt ezáltal lírai műfaját is meghatározza: egy fiktív szereplő által elmondott *drámai monológot* hallunk. Nemhiába foglalkoztatta az idős Thienemannt a prosópopoiia mint *arcadás*: emigrációja viszonylagos elszigeteltségében született gondolatai, melyeket kései nyelvpszichológiai főművében olvashatunk, kiállják az összehasonlítást Paul de Man idevágó felismeréseivel,⁴⁴ ebben a fordításból kinőtt versében pedig megmutatkozik a magára maradt és ezáltal képzeletbeli szövegösszefüggésbe került prosópopoiia számos rejtett poétikai lehetősége. Augustinusnál az „Uva eram, vinum ero”, majd Notkernél a „Uva was ih. ketréttot ward ih. vinum wirdo ih” még nem lehetett igazi prosópopoiia, náluk ugyanis e kijelentésekben nem közvetlenül a szőlőt hallottuk megszólalni, hogy elmondja nekünk sorsát. Épp ellenkezőleg, ezeket a kijelentéseket mindkét korábbi szerző a zsoltárban megszólaló ember szájába adta, aki a szőlő megtapostatásában és majdani borrá válásában ismer- te fel a maga sorsának mintáját és ezáltal a saját narratív identitását, s ezért a szőlő nézőpontjába helyezkedve és annak vallomását szemléltető analógiának szánva érzékeltette saját múltját és jövőjét. Thienemann önállósított szövegében az addigi szövegkörnyezet megszűnése miatt eltűnik a személy, aki szőlő- höz hasonlította sorsát és a szőlő nevében beszélt, s megjelenik helyette maga a szőlő, a prosópopoiia műszó etimológiai jelentése szerint adott arccal, s hozzá a beszédnek, a múltra emlékezésnek és a jövő reményének jellegzetesen emberi készségeivel. Kiszabadulván a bibliai szöveg magyarázatának heurisztikai és teológiai kötelmeiből, itt és ezáltal válik a megszólalásmód közvetlenül pro- sópopoiává, mely ugyanakkor szóképei zárványában magával hozza és köz- vetlenebbül szemlélhetővé teszi a már több évezredes hagyomány jellegzetes motívumait. Mindez a talált tárgynak mégsem csupán megtisztítása, Thiene- mann ugyanis nem csak kiemel egy szöveget az addigi (mégoly változó) kontex- tusából, hanem elődeihez hasonlóan egyúttal ő is átalakítja és megtoldja, új és

44 Paul de Man: *Autobiography As De-Facement*. In: Paul de Man: *The Rhetoric of Romanticism*. Columbia University Press, New York, 1984. 75–77.; Paul de Man: *Hypogram and Inscription*. In: Paul de Man: *The Resistance to Theory*. Foreword by Wlad Godzich. University of Minnesota Press, Minneapolis, 1986. 44.; Theodore Thass-Thienemann: *The Interpretation of Language*. I–II. Jason Aronson, New York, 1973. II. 57. Vö. Dávidházi P.: *Menj, vándor* i. m. 26–30.

többféle értelmezhetőséggel. Stilszerűen szólva, az exegetika kipréselt szőlőjének levét a szemünk előtt lényegíti át a költészet borává.

Ihletett változtatásai a megjelenített eseménysornak részben dramaturgiáját, részben filozófiáját érintik. Már visszatekintő első sorának kezdőszava is mindkét szempontból telitalálat: az egyszerű „uva” (szőlő) helyébe tett szőlőfürt egyrészt a maga érzékletességével dúsabb, plasztikusabb, kibontakozottabb formát láttat, melynek életteli épsége a múlt idejű létige („voltam”) nyomán máris drámaibb ellentétet készít elő a később lapossá széttaposott és formátlanná roncsolt állapothoz képest; másrészt jelképként is szemléletesebben kötődik a bibliai szőlőmotívum gazdag formavilágú hagyományához. Gondoljunk a második templom előcsarnokán díszlő hatalmas arany szőlőfürtre, vagy a pusztában szőlőfürtökként megjelenített Izráelre (Hós 9,10), vagy az alacsonyan szétterülő (Ezék 17,6), buján termő (Hós 10,1), Egyiptomból kihozott (Zsolt 80,9–15) szőlőtökére, mely éppúgy Izráel megjelenítése, mint a plántálásakor még nemes, de később fattyúhajtású szőlővessző (Jer 2,21); vagy gondolhatunk Jézusra mint szőlőtőre, aminek szőlővesszei gyümölcsöt teremnek (Ján 15,1–8), illetve mint Augustinus szerint első szőlőfürtre a présben.⁴⁵ Thienemann versének ezért nyilván javára válik, hogy a szőlőfürt utalási hívószóként is hatékonyabb a szőlőnél, s még a motívum talán legemlékezetesebb bibliai példáját, az ígért földjéről hozott óriási szőlőfürtöt is könnyebben felidézheti. „Mikor pedig eljutának Eskol völgyéig, lemetszének ott egy szőlővesszőt egy szőlőfürttel (וְאֶשְׁכּוֹל עֵבְרִים), és ketten vivék azt rúdon; [...]. Azt a helyet elnevezék Eskol [Szőlőfürt] völgyének (בְּחֵל עֶשְׂכֹּוֹל); a szőlőfürtért, a melyet lemetszettek vala onnét Izráel fiai.” (4Móz 13,23–25)

Thienemann második sorának kezdőszava új elemként behozza a Notkernél nem szerepelt „most” időhatározót, mely meghatározza a következő drámai pillanatképnek és egyúttal a versbeli megszólalásnak közös idejét, mégpedig Notker „ketréttot ward ih” sorától eltérően nem a megtapostatás után és annak mintegy eredményéről tudósítva, hanem a megtapostatás *közben*. Aki itt megszólal, az nem visszatekint a már átélt szenvedésre, hanem szenvedésének jelen pillanatnyi, mégis huzamos átélését érzékelteti, hasonlóan az Augustinus értelmezte zsoltár *tota die*, illetve eredetijének פֶּל-הַיּוֹם kifejezéséhez, amelyek szó szerinti jelentése „egész nap”; de itteni átvitt értelmük „szüntelenül”. Ugyanakkor a „most” megjelenésével az időszembesítő vers élesen kimetszett időbeli nézőpontot kap, s a beszélő innen, a szenvedés egy kritikus pillanatából néz hátra és előre. Ennek birtokában Thienemann a notkeri szöveg árnyalatnyi, de költészetileg lényeges módosításával folytatja második sorát: noha itteni „taposnak” igéje Notkeren át

45 Sancti Augustini Opera: *Enarrationes in Psalmos* i. m. 51–100, 189.

visszanyúlik egészen az Augustinus elemezte zoltárfordítás latin szövegéig vagy akár mögötte a héberig, az ige tárgyára nézvést sokatmondó az a leheletfinom változtatása, hogy a „conculcaverunt me” (taposnak engem) vagy akár a héber יַדְּפְּוּ (tapos engem) helyett nála már „taposnak *rajtam*” szerepel, s ezáltal mi olvasók a nyelvi nézőponttal azonosulva alulról látjuk, az elszenvedő helyzetéből érezzük át mindazt, ami a megtiport szőlőfürttel, illetve a helyébe képzelt emberrel történik.

Mivel ez a sorstörténet addigi mélypontja, utána nem kevésbé jelentős újítás a harmadik sor elején megjelenő „de” a „bor leszek” augustinusi záránya előtt. Nem csupán az augustinusi és notkeri előzményekhez, hanem Thienemann saját, 1975-ös szövegváltozatához képest is új fejlemény; kiemelt dramaturgiai helye nyomatékosítja az itt kilátásba helyezett reményteli fordulatot, ugyanakkor a hangsúly- és szótageloszlás megváltoztatásával formailag elősegíti a négysoros elrendezést, amely egyébként irodalomtörténeti szempontból is előnyösnek ígérkezik, mert rokonságba hozza a magyar költészet hasonló témájú négysoros remekműveivel. Ugyanakkor a „de” beiktatásának verstani következményei nemzetközi távlatban akár a műfaji átsorolásig is elérhetnek. Noha saját formaemlékeink egyéni körétől függ, hogy az *aaxa* rímképletet a „de” ellentétező kötőszó beiktatásával együtt milyen hagyományhoz kapcsoljuk, egy megfontolandó vélemény szerint e vers formája így a perzsa *rubáival* is rokonítható, mivel nem egyszerűen a bemutatás–kidolgozás–fordulat–összegzés szerkezet érvényesül benne, mint sok más négysorosnál, hanem perzsa (arab) sajtáságként ezt a rímelés társtalan sorvége is kiemeli, mint Omar Khajjámnál (1048–1131) és utánzóinál, akik ráadásul mindezt szintén gazdag bormetaforikával társították.⁴⁶ (Érdekes formai asszociáció, mert általa a zsidó-keresztény kultúra évezredes gondolati és képi alapmotívumaiból építkező szöveg máshonnan kölcsönöznél versformáját.) Végül e sor talán legmeglepőbb újdonsága, hogy Augustinustól és Notkertől eltérően Thienemann ezt a bizakodó kijelentést *nem* hagyja meg utolsó szóznak.

Ezután következik ugyanis az elődszövegekben egyáltalán nem szerepelt 4. sor, melynek végén ráadásul az *aaxa* újra visszatérő ríme egy újabb sorsmozanathoz ad hosszan kizengő nyomatékot, mely ráadásul jellegében más, mint a vers előző három sorában szemléltetett megfeleltetések a szőlő és az én sorsa között. Addigi közös történetüket a „meghaltam” ige tisztán antropomorf jellegű mozzanattal toldja meg, amely már csak emberre illik. Ha még a zoltármagyarázat közegében volnánk, mint Augustinusnál vagy Notkernél, akkor a szövegkörnyezetből (már a közvetlen előzményből is) érthető lenne, hogy a szőlő nevében

46 Déri Balázs szíves levélbeli kommentárja, 2014. május 31-én; fontos észrevételét ezúton köszönöm.

megszólalt ember végül a maga *haláláról* beszél, azonban a költeményben önállósult prosópopoia minden előzmény nélkül magát a *szőlőt* szólaltatta meg, s ezért vallomásához első pillanatra nem illik a „ha meghaltam” igéje. Össze nem illésük termékeny értelmezési dilemmát visz a vers addig kibontakozott jelentésvilágába, s mint meglepő új elem, újragondolandóvá teszi a vele kiegészült egészet. Költői formaérzékre vall, hogy a mindenestül új „ha meghaltam” sort Thienemann a mű végére hagyta. Ez egyáltalán nem volt magától értetődő, s legfeljebb annyiban látszhatott kézenfekvőnek, hogy mint utólagos hozzátétel, a notkeri három sor egymásra következését érintetlenül hagyja, s így az átvett anyag lehetőleg változatlan átörökítését szolgálja. Voltaképp azonban e hozzátoldás megbontja a sorsfázisok természetes időrendjét (ami szőlőfürt > megtapostatás > halál > bor lett volna), s ehelyett csak a végső stádiumot képviselő borra válás után pillant vissza a halálra, csak ekkor, mintegy búcsúzóul kínálva fel gondolati többletét az áthagyományozott szöveghez képest, vagyis az ő fanyar, eltűnődő, kijózanító glosszáját a notkeri szóképek sorának addig töretlenül önvigasztaló gondolatmenetéhez. Igen, bor leszek, ami utólag értelmet ad a megtapostatásnak, de előbb mégiscsak teljesítenem kell egy aprócska, talán magasabb szempontból elenyésző, de nekem éppen elég riasztó feltételt: meg kell hálnom.

Thienemann utolsó sorában és versének így kiteljesedett világában számos korábbi mű egy-egy motívumának akaratlan újraírására ismerhetünk, nagyon különböző forrásokból, az exegetikai szakirodalomtól az újabb magyar költészetig. Nem tudni, Thienemann ismerte-e, de hasonló glosszát olvashatott volna Cornelius à Lapide kommentárjában Jeremiás siralmaihoz, ott is Augustinusra hivatkozó szövegkörnyezetben. „Audi S. Aug. in psalm 55. „Dei uva factus es ut conculceris. Uva eram, vinum ero, sed prius calcabor.” Ez a „sed prius calcabor” (de előbb megtörettem) ugyanúgy hátravetett, időrendből kiszakított utógondolat, mint Thienemann „ha meghaltam” zárósora. Míg azonban Cornelius közvetlenül ezelőtt Krisztusra hivatkozott, akit az emberek bűneinek megváltásául a kereszt présébe („in torculari crucis”) szorítottak, sőt széljegyzetként még azt is hozzátette, hogy a vigasz bora csak azt illeti meg, aki a kereszt présében kisajtoltatott,⁴⁷ Thienemann nem beszél már Krisztusról és keresztről, s legfeljebb csak a „bor leszek, / ha meghaltam” metaforája utal közvetve az augustinusi és notkeri értelmező hagyomány krisztusi vonatkozásaira, amelyek közül vétetett. Thienemann verse mégis ennek az örökségnek köszönheti, amit az időrendből kiemelt és végül szinte meditációra felkínált zárósorával sugall, azaz hogy az embernek nem ada-

47 Cornelius à Lapide: *Commentaria in Quatuor Prophetas Maiores*, Venetiis, Typis [...] Hieronymi Albritii, 1717, 634.

tik meg addigi mivoltából közvetlen folyamatossággal valami magasabb rendűvé átlényegülnie, hanem csak meghalás és másként való feltámadás által, ahogy voltaképpen a szőlőfürt számára sincs borként való továbbélés anélkül, hogy előbb meg ne szűnne szőlőnek lenni. Itt a metaforasor logikája (akár még bibliai eredetének feltárása előtt) feltárja a zsidó-keresztény kultúra egyik jellegzetes posztulátumát, miszerint valami lényegileg mássá csak a halál árán lehet válni. Erre talált rá Babits *Őszi pincézés* című versciklusának első darabja már címével is, *1-ső vers mely a Bor szellemének ébredését s Szőlő roncsaiból a Feltámadáshoz hasonlítja*, majd szövegével: „A sárga murci bugyborog; / ébred a must a csömögén, / mint Lélek a holt váz felett. / Ó pinceszáj, illatos kripta! / Igy leng e bús prészáz felett / a Feltámadás drága titka.” A halál általi átlényegülés gondolatára mint előfeltevére utalt Pap Károly „eszmévé halni” kifejezése,⁴⁸ és őt parafrázálva Németh László hasonló logika jegyében folyamodott éppen a (Papnál nem szerepelt) szőlőmetaforához: „Jézussal a zsidóság »eszmévé halt«, legkegyetlenebb kínczói, a rómaiak kisajtolják belőle a Világ Megváltóját, s ő itt marad, mint a megtört szőlő, melynek elvették borát.”⁴⁹ Persze még a megtört szőlő is szőlő, az *Ófelnémet versike* szemlélete ennél sokkal radikálisabb: aki itt megtapostatása közben szól hozzánk, az már csak *volt* szőlőfürt, s akkor *lesz* borrá, ha majd meghalt. Thienemann negyedik sorának egyszerre jelentéskifejtő és jelentésdúsító reflexiója éppen azért illeszkedik elődeinek a hagyományt egyszerre elfogadó és kiegészítő módszeréhez, mert neki is van jellegzetes mondanivalója.

Thienemann változtatásainak áttekintéséből kirajzolódik, hogy az áthagyományozás középkori poétikája, amelyre az *Irodalomtörténeti alapfogalmak* is éppen Augustinustól hozott elvi példát,⁵⁰ nem csupán egy volt az általa vizsgált irodalom-felfogások között, hanem egy hozzá személyesen is nagyon közel álló változat. Innen nézve mind problematikusabbá válik a *verset írni* cselekvés máskor egyértelműnek tűnő képze, hiszen visszafelé nyomozva kiderül, hogy egy költői remekmű létrejöhet úgy is, hogy valaki egy századokkal korábbi szöveg *fordításának* szánva létrehoz néhány sort, a fordítás alapja azonban egy még sokkal régebbi kommentár magyarázatos fordításának készült, mégpedig (látszólagos rímszerűségei ellenére) *prózának* szánva, az a *kommentár* meg egy bibliai zsoltár szintén

48 Pap Károly: Zsidó sebek és bűnök különös tekintettel Magyarországra. In: Pap Károly: *Művei. VII. Zsidó sebek és bűnök és más publicisztikák*. Összeállította Petrányi Iлона–Kőbányai János. Múlt és jövő, Bp., 2000. 31–35.

49 Németh László: Két nép: Hozzászólás Pap Károly Zsidó sebek és bűnök című könyvéhez. In: Németh László: *Életmű szilánkokban: Tanulmányok, kritikák, vallomások. I–II*. Magvető és Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1989. I. 421–422.

50 Thienemann T.: *Irodalomtörténeti alapfogalmak* i. m. 112.

*próza*i értelmezése akart lenni, sőt maga a *zsoltár* is korábbi motívumok átköltéséből jött létre. Miközben a több nyelven áthúzódó (héber, latin, ófelnémet, magyar) hagyományozás egyszerre értelmez, fordít és költ, minden szövegéről kiderül, hogy már legfeljebb újraírás eredménye lehet, minden szerzőjéről, hogy legfeljebb társszerző, sőt még az irodalomtörténész is óhatatlanul rajta hagyja keze nyomát a bemutatott szövegen, hiszen címet kell adnia, tördelési dilemmákat eldöntenie és versalakot meghatározni, értelmezésre ható központoszási kérdésekben állást foglalnia, egyszóval sokféleképpen részt vesz a mű tevőleges alakítóinak láncolatában. Egy irodalomtörténész életének ritkán adódó kiváltságos pillanata, hogy remekművet fedezhet fel egy szerző hátrahagyott iratai közt, de az *Ófelnémet versike* esetében ez azonnal felveti a szerzőség ilyenkor egyértelműnek vélhető, itt mégis szinte megfoghatatlan kérdését. Bármennyire jogosan nevezhetjük (gyakorlati célból) szerzőjének Thienemannt, s használhatjuk a birtokviszonyt, miszerint ez az ő költeménye, mégis hozzá kell tenni, hogy vele együtt írta a bibliai zsoltár szerzője (és megannyi fordítója), vele a zsoltárt magyarázó Augustinus, vele az Augustinust kommentálva lefordító Notker Teutonicus, de még ezek együtt is csak *többek között*. Másfelől viszont azt is megfigyelhetjük, hogy a kézről kézre vándorolva alakuló szöveg milyen messzire sodródik létrejöttének egykori alkalmától: ami Augustinusnál a zsoltárt magyarázó allegória részéül szolgált, az utána egyre inkább metaforizálódott, végül a teológiai érvelés kötelékeiből kibontakozva már költészetté, alkalmazott szövegből önelvű irodalmi művé, szerzővel és címmel jegyezhető szuverén költeménnyé válik. Szerteágazó és évezredekben áthúzódó keletkezéstörténete fényében érteni kezdjük az újraírás poétikáját, amelyben a *ki írta?* és *kié?* kérdése annyira átértelmeződik, hogy már nem adhatunk rá kizárólagos választ, s a végső megírás dátuma vagy dátumai (esetünkben az 1975. október 20-a és 1981. november 8-a) a filológia datálási szakkifejezésével élve mindig csak *ante quem*ként értendő, vagyis hogy megírásuk bizonyosan *annál előbb* kezdődött, mint amit az adott szerzőnél adatolni tudunk, csak éppen *mások* kezdték, akár évszázadokkal, sőt évezredekkel korábban.

Hazaérkezés:

Thienemann verse belép a magyar költészet eszkatológiai négysorosai közé

Többről van itt szó, mint T. S. Eliot lassan évszázados esszéjében, amelynek alapgondolata szerint minden jelentős új mű a régiek közé lépve kapja meg saját jelentését és helyi értékét, miközben visszamenőleg átalakítja az addigiak egész rendszerét. Bár ez valamilyen (egyszerre elvont és metaforikus) értelemben igaz,

Thienemann *Ófelnémet versikéjének* sorsa jól mutatja, hogy a mű nem magától lép be valahová. Csak akkor tud bárhová megérkezni, ha kívülről segítséget kap hozzá, s nagyjából ott foglal helyet, legalábbis először, ahová befogadják. Különösen így van ez egy idegenbe szakadt tudós hatalmas kései életművének könnyen elkallódó költői darabkájával: ez a soknyelvű előzményei után elsőként végig magyar nyelvű és önállóan értelmezhető szöveg a maga metaforikus kifejezésmódja és versformája jussán nyilvánvalóan a magyar költészet része, de érdemes át-gondolni, hogy azon belül hová kalauzoljuk a tudósi életművével már hazajutott emigráns egyetlen költeményét. Egyrészt a beillesztés helyétől függ, hogy mit kap a magyar költészetől, felismerhetővé válik-e remekműi státusza, és nem süllyed-e vissza a feledésbe; másrészt ugyanettől függ, hogy mit tud adni cserébe a befogadásért, hiszen a magyar költészet meglévő értékeit is sokféleképpen átrendezheti, sőt gyarapíthatja annak eldöntése, hogy az új jövevény pontosan hová tartozik. Megvallom, utólag azért is örülök annak, hogy Thienemann versét a Harvard-köri előadás szövegének publikálásakor a sajtó alá rendező Koncz Lajos négy sorba tördelve közölte (az autográf levélben olvasható korábbi változat háromsoros formája ellenére), mert ezáltal könnyebben beilleszthető oda, ahol meggyőződésem szerint leginkább megérdemelten kaphat helyet: a magyar költészet jellegzetes négysorosai közé, amelyek a halált, illetve a halál utáni életet vagy annak hiányát fürkészik.

Mi jellemzi e költeményeket? Általában megfigyelhető náluk az időszembesítő verstípus létösszegző törekvése,⁵¹ de sajátos nézőpontjukból leginkább a jövőre s azon belül is a végkifejletre tekintenek: mi tárul fel majd ott, s mi következik belőle az emberi lét egészére nézvést. Ha az eszkatológia (közkeletű szótári meghatározása szerint) „a hittudománynak az az ága, amely a világ sorsával és elmúlásának problémáival foglalkozik, és azzal, hogy mi lesz az emberekkel haláluk után”,⁵² akkor e költeményeket jól felismerhető eszkatológiai irányultság jellemzi, sőt leginkább ez szervezi belső világukat s ettől tartoznak egyazon műfajhoz. Nem kötik őket a hittudomány tételei és szabályai, de költői érvelésükben élhetnek hasonló logikával (mondhatni híven József Attila egyik költeményének állításához, hogy „a líra: logika, / de nem tudomány”), sőt mint Thienemann verse példázza, akár nyelvi elemeiket is vehetik vallási vagy éppen hittudományi műfajú szövegekből. Beszédhelyzetük lehet önéletrajzi, vagy más személy nevében nyilatkozó, vagy teljesen fiktív és képzeletbeli, de lélektani kulcsa szinte mindig főként abban rejlik, hogy valaki a szenvedéssel és halállal szemben va-

51 Németh G. B.: *Még, már, most* i. m. 675–676.

52 *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Szerk. Bakos Ferenc. Akadémiai Kiadó, Bp., 1976. 231.

lamiféle evidenciát keres, bizonyosságot, amibe fogódzni lehet. Ugyanakkor a megszólaló számára e vágy kifejezése fontosabb, mint megtalálásának kényszerű, de hiteltelen bizonygatása volna; ezért némelyiküknek elég, ha evidenciaként megállapíthatja, hogy végképp nincs mibe kapaszkodnia. Mindehhez igazodik a megszólalás módja, többnyire (bár nem mindig) egyes szám első személyben, feltétlen, megszorítás nélküli kijelentések sorával, néha (esetleg csak részben) önmegszólító jelleggel. Szinte minden ide tartozó vers az emberi élet alapmetaforáiból építkezik és toposzként ismerős motívumaival számos korábbi műre utal vissza, egészen a régmúlt homályába vesző eredetig, ahol már semmit sem tudunk egyetlen megfogalmazásnak tulajdonítani.

Noha a műfaj egyes darabjain nem látjuk viszont az összes ismérvet, s egyenként más-más alapon sorolhatók ide, ha végigtekintünk rajtuk, legszebb példáinak összetartozása nyilvánvaló, s Thienemann hazatért verse köztük találja meg előkelő őseit és nevezetes egykorú rokonait. Zrínyi *Befed ez a kék ég...* kezdetű négyesorosa, melynek szinte minden mozzanatát korábbi szövegekre vezetik vissza,⁵³ olyan ember fohászát szólaltatja meg, akinek legnagyobb gondja a halál előtti helytállás, s ehhez a létezés alapszerkezetének és a felsőbb világ változatlanságának evidenciájából merít erőt, „Befed ez a kék ég, ha nem fed koporsó, / Óram tisztességes csak légyen utolsó. / Akár farkas, akár emésszen meg holló: / Mindenütt felyül ég, a' föld lészen alsó.” Mikes Kelemen a *Törökországi levelek* lapjait több emlékezetes versbetéttel dúsította, közülük az egyik legszebb a Bercsényi haláláról beszámoló 67. levélben fordul elő; ez a Dante *Isteni színjátékának* és Rákóczi *Vallomásainak* egy-egy részletével kapcsolatba hozott négy sor⁵⁴ szintén időszembesítő és önmegszólító vers, s a megszólaló ebben is megnyugvást keres, de múlt, jelen és jövő végigpergetésével éppen a birtokba vehető és biztosan megtartható boldogság ábrándját foszlatja szét, mert már csakis e felismerés illúziótlan vállalásában és megformált kimondásában talál valamiféle rezignált, elégikus bizonyosságot. „Elmúlt gyönyörűség csak suhajtást okoz, / jelenvaló pedig hasonló árnyékhoz, / a jövődébélin kapsz bizonytalanhoz, / ah! mért hasonlítod magadat boldoghoz.” Arany János *Sejtelem* című költeményének eszkatológiai alapmotívuma az a szorongató kérdés, hogy mi történik majd a ha-

53 Vö. Kovács Sándor Iván: Kosztolányi Lucanusától Vas István Zrínyijéig. In: Kovács Sándor Iván: *Zrínyi-tanulmányok*. Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1979. 74–111; Kovács Sándor Iván: *A lírikus Zrínyi*. Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1985. 280–286; Kaposi Krisztina: *Zrínyi-paratextusok*. (<http://elsoszazad.elte.hu/kaposi-krisztina-zrinyi-paratextusok>.; letöltés ideje: 2016. február 14.); Kiss Farkas Gábor: *Imagináció és imitáció Zrínyi eposzában*. L'Harmattan, Bp., 2012. 262.

54 L. Hopp Lajos jegyzete. In: Mikes Kelemen: *Összes Művei, I, Törökországi levelek és misszilis levelek*. Szerk. Hopp Lajos. Balassi Kiadó, Bp., 1966. 573.

lálakor; eredetileg önéletrajzi adatból kibontott beszédhelyzetéhez a költemény ősi kultúrtörténeti motívumok gondosan választott sorát társítja, megnyugvást kereső metaforái évszázadok nép- és műköltészetét visszhangozzák.⁵⁵ „Életem hatvanhatodik évébe / Köt engemet a jó Isten kérébe, / Betakarít régi rakott csúrébe, / Vet helyemre más gabonát cserébe.” Pilinszky János versei közül több is ide tarthatna, köztük a *Négysoros*, vagy a közvetlenebbül Jézusra utaló *Harmadnapon*, mégis inkább az *Ama kései...* címűt idézem, mely egyes kifejezéseit szintén sok helyről kölcsönzi (a Bibliától Németh Lászlóig), mégis mindvégig a maga sajátos költői nyelvén beszél végső reményéről. „Ama kései, tékozló remény; / Az utolsó, már nem a földet lakja, / mint viharokra emelt nyárderű, / felköltözik a halálos magasba.” Látszólag kevésbé tartozik ide másféle beszédhelyzete és konkrét bibliai tárgya miatt Nemes Nagy Ágnes *Lázár* című négysorosa, de ide kapcsolja, hogy az itt narrátorként megszólaló lírai alany érezhetően azért próbálja elképzelni, mit érezhetett a Jézus által feltámasztott ember, mert valamiért őt magát is mélyen foglalkoztatja a történet kimondatlan maradt része, azaz hogy a feltámadás vajon milyen érzés, mihez lehet egyáltalán hasonló az emberi élményvilágból, s főként hogy csakugyan annyira könnyű és mindenestül örömteli-e átélni, ahogy a nagy ígélet sejteti. „Amint lassan felült, balvállat-tájt / egy teljes élet minden izma fáj. / Halála úgy letépve, mint a géz. / Mert feltámadni éppolyan nehéz.” Ide sorolható a mindmáig nem eléggé vagy csak kevesek által méltányolt, pedig Pilinszky és Nemes Nagy költészetéhez emelkedő Székely Magda több négysorosa, például *A fény*, mégis inkább *A len meséje* címűt emelem ki közülük, mert ebben Thienemann versének dramaturgiájára ismerhetünk, szőlőtaposás helyett más alapmetaforával, de nem kevésbé sokatmondó befejezéssel. „Most jajgatok, ha megtilolnak, / de vásznak fényessége holnap, / s a legutolsó lobbanás, / a füst után lobog valami más.” Ehhez képest a magát többszöri nyilatkozatában vallásilag „unmuzikálisnak” vagy „amuzikálisnak” tekintő,⁵⁶ nemegyszer mégis vallásilag értelmezhető költészetű Petri Györgynek egy játékosabb, de nem kevésbé komoly négysorosa, a már halálakor komoly figyelmet kapott, újabban több magyar zeneszerzőt meghihletett *Én*,⁵⁷ éppen egy szőlőmetaforára bízva a maga formabontó eszkatológiáját. „Isten egy szem / ro-

55 Dávidházi Péter: *A Sejtelem*, avagy a költészet vigasza. *Holmi*, 21 (2009): 10. 1326–1347.

56 Petri György: *Munkái. III. Összegyűjtött interjúk*. Szerk. Ráz Pál – Lakatos András – Várady Szabolcs. Magvető Kiadó, Bp., 2005. 46, 101–102, 173, 251, 428–429, 643.

57 Vö. Márton László: Egy szem szőlő (Petri Györgyről halála után). *Holmi*, 12 (2000): 12. 1526–1529. A Petri György-díj átadásakor 2015. december 22-én hangzott el Klenyán Csaba, Balogh Máté, Horváth Balázs, Kedves Csanád és Tornyai Péter egy-egy szerzeménye (<http://fuga.org.hu/koncert-a-vi-petri-gyorgy-dij-atadasanak-alkalmabol/>; letöltés ideje: 2016. február 14.)

hadt szőlője, amit / az öregúr magának tartogat / a zúzmarás kertben.” Milyen más, ha erről nemcsak az juthat már eszünkbe, hogy Babits *Magamról* ciklusának első szonettje, a *Nel mezzo...* mennyire hasonló sorsmetaforát választott („hiába! csöpp szőlőszemnek születtem, / mely a nagy naptól édesedve romlott [...] Az Isten sem változtat rajta többé”), hanem Thienemann verse is, mely visszavilágít e nagy múltú metafora előtörténetébe, s felismerteti hagyománya rétegződését.

Ezek a mutatóba kiválasztott versek és hasonló társaik mondhatni várják Thienemann négy sorosát. Az *Ófelnémet versike* nemcsak méltó hozzájuk, hanem évezredek eszkatológiai motívumkincsét újraíró mintapéldaként szemléltetheti összetartozásukat, ezáltal is kiemelve jelentőségüket, s kiinduló pontot kínálva együttes vizsgálatukhoz.